

Nikolaj Berdjajev o Lavu N. Tolstoju

Josip Berdica *

Sažetak

U ovome smo radu željeli naznačiti načine i putove utjecaja »velikog pisca ruske zemlje« Lava N. Tolstoja (1828–1910) na možda najistaknutijega ruskog filozofa Nikolaja A. Berdjajeva (1874–1948). Rad ne predstavlja zaokruženu sliku toga osebnog odnosa između dvojice velikana ruske misli, već nas, kao što to filozofija uvijek čini, poziva da u istraživanjima idemo dalje i dublje. Možda iz razloga što je jedan od rijetkih koji su sustavno prilazili liku i djelu velikoga ruskog književnika, pokušavajući ga uvijek objektivno prikazivati, Berdjajevljev stavovi u izučavanju Tolstoja predstavljaju vrijedne domete. Iako je filozof koji nikada nije izradio vlastiti sistematizirani sustav, Berdjajev ima vrlo određene i doradene stavove o mnogim velikanima ljudske misli, pa tako i o onima koje je vidio kao stvaratelje ruske filozofije — književnicima.

Uvod

U jednom od rijetkih eseja posvećenih Lavu Tolstoju u hrvatskim časopisima, nalazimo ove snažne i znakovite misli: »Ako netko poveže vlastiti život za život koje historijske ličnosti, to je ujedno dokaz vječnog ljudskog idealizma, koji nastoji slijediti ili barem sačuvati uspomenu na znamenite ljude.«¹

Baviti se, stoga, velikim i znakovitim ljudima danas otkriva onu duboku i često puta skrivenu potrebu za idealizmom, za nekim boljim i savršenijim životom. Kako je čovjek biće sklono idealiziranju osobitih ličnosti, često puta stavljajući po strani njihove mane i nedostatke, možemo reći kako je upravo »homo vidensu« svojstveno »gledati« primjere drugih. U takvom je odnosu i današnji čitatelj, obrubljen korisnošću i vremenom, koji nikada nije prestao tražiti ono što De Botton tako lijepo naziva »utjehama života«, »utjehama filozofije«. Međutim, trajno će ostati ono Schlegelovo upozorenje kako svakoga velikog originalnog umjetnika, sve dok ga poplava mode drži na površini, obično slijedi »bezbrojno jato sirotih prepisivača«, sve dok sâm umjetnik zbog njihova ponavljanja i loših preinaka ne postane

* Mr. sc. Josip Berdica, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek.

1 Glavaš, I., »Tolstoj — ideolog i učitelj«, u: *Hrvatska smotra: nacionalni i socijalni mjesečnik*, Zagreb, IV(1936)7, 227.

trivijalan i gnusan »tako da umjesto obožavanja nastupaju prezir i vječna zaboravljenost«. ²

Na jednom je mjestu Alain Badiou rekao: »Kad korak naprijed predstavlja dnevnu zapovijed, pomoći si, među ostalim, možemo čineći golemi korak unatrag.« ³

Često se puta suvremeni čovjek na svom maratonski dugom putu u budućnost ne želi osvrtni na prošle događaje, na prošle ljude, na protekla razdoblja ljudske povijesti. Kao da bježimo od prošlosti, s kojom se susrećemo tek u dnevno-političkim raspravama. Pa ipak, nije bezazlena i besmislena ona stara latinska poslovice koja kaže da je »prošlost učiteljica života«. Iz tog nam se razloga i više nego smislenim čini kako treba otrgnuti iz zaborava jednu od najzanimljivijih pojava u svjetskoj književnosti XIX. i početka XX. stoljeća.

Lav Nikolajevič Tolstoj (1828–1910) je, premda mu to nipošto nije bio cilj niti je to priželjkivao, privlačio mnoge ljude, ne samo svoga vremena. Slijedile su ga gotovo mase za vrijeme njegova života, ali i nakon njegove smrti. Mnogi su željeli živjeti poput njega, podređujući se njegovim savjetima, iako su gotovo uvijek bili svjesni da ne mogu živjeti tako jednostavno. I u toj činjenici otkrivamo onu, možda najznačajniju, crtu Tolstojeva stvaralaštva — dihotomiju između riječi i djela. Bilo je, kako to često biva, među njegovim sljedbenicima onih koji su bili opčinjeni tek Tolstojevom vanjstinom, koji nisu mogli ili nisu htjeli odoljeti »dokonom grofu« koji se pravio seljakom, iako je duboko ćutio da to nije i da to ne može biti. Oni se nisu umarali toliko njegovim mislima, njegovom filozofijom, već njegovim književnim djelima, zbog kojih se, budimo iskreni, mnogo više ljudi odlučuje upoznati ga. Promatrajući Tolstoja, kako to lijepo uspoređuje Glavaš, u nama se javljaju dvije gotovo neusporedive slike: s jedne strane tu je Sokratova mirnoća, dok mužička odjeća otkriva njegovu nutarnju uznemirenost, koja bi mogla, a na koncu je to i učinila, uznemiriti tu mirnoću. Berdjajev to naziva »dionizijskim elementom« ruske duše.

Mnogi su »manji« ljudi uznemirili ljudsko srce prepuno pitanja. Koliku li tek važnost ima, možda bolje rečeno — je imao, Lav Nikolajevič, koji je mnoge plijenio svojom umjetnošću, ne toliko i intelektom!? »Nevješti«, kako ističe Glavaš, »često slabo raspoznaju sastavne dijelove učenja određenog čovjeka i usvajaju ne-usvojivo, stoga je potrebno upozoriti na čitava čovjeka naglasivši dobre i loše strane.« ⁴

Jedan od onih koji su sustavno prilazili liku i djelu velikoga ruskog književnika, pokušavajući ga uvijek objektivno prikazivati, svakako je Nikolaj A. Berdjajev (1874–1948), filozof koji, premda nikada nije izradio vlastiti sistematizirani sustav, ima vrlo određene i doradene stavove o mnogim velikanima ljudske misli, pa tako i o onima koje je vidio kao stvaratelje ruske filozofije — književnicima. On srećom

2 Schlegel, Friedrich, »O stanju modernoga pjesništva«, u: Schlegel, Friedrich, *Kritike i fragmenti*, ur. Jure Zovko, Naklada Jurčić, Zagreb, 2006, 63.

3 Badiou, Alain, *Sveti Pavao: Utemeljenje univerzalizma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006, 9.

4 Glavaš, I., »Tolstoj — ideolog i učitelj«, 227.

nije »poslušao« Cervantesovu poruku upućenu mnogima: »Ne osvrći se na njih, već gledaj i prođi!«, jer je cijeli njegov život predstavljao snažnu intelektualnu borbu, traženje odgovora na »prokleta pitanja« što ih život kad — tad nameće svakom ljudskom biću.

1. Nekoliko uvodnih napomena

Za općeniti prikaz stavova Nikolaja Berdjajeva o Tolstoju možda će nam najbolje poslužiti četiri njegova djela u kojima govori o svojim viđenjima »velikog pisca ruske zemlje«, kako Tolstoja naziva Ivan S. Turgenjev, a to su eseji pod naslovom: »Lav Tolstoj« i »Stari i Novi zavjet u religioznoj svijesti Lava Tolstoja«, koji se nalaze u zbirci njegovih eseja nazvanoj »Tragedija i svakodnevica«⁵; zatim najvažnije djelo za upoznavanje ovoga ruskog filozofa uopće — »Samospoznaja«⁶ i, možda najpoznatija »Ruska ideja«.⁷

Zašto baš ova djela? Malo boljim poznavateljima misli i stavova ovoga ruskog filozofa o ruskoj književnosti i filozofiji neće promaknuti činjenica da je između ostaloga »Tragedija i svakodnevica« naslov istoimenog eseja o jednom drugom velikanu ruske misli — Lavu Šestovu — i njegovu djelu »Dostojevski i Nietzsche« (iz 1903) u kojem Berdjajev daje svojevrstu sintezu vlastitih stavova, ne samo o Šestovu već i o stanju ruske filozofije uopće. Nije ni čudo što Berdjajev u ovoj zbirci eseja obrađuje velikane poput Dostojevskog, Tolstoja, Rozanova, Ibsena, Šestova, Spenglera i drugih, koji su uvelike oblikovali rusku svakodnevicu. No kako ističe sâm autor, a to je ujedno i poruka cijele zbirke, »reći ćemo Šestovu (ali i svima nabrojanima) svoje 'da', prihvatit ćemo ga, ali ćemo poći dalje, u planine, da bismo stvarali.«⁸ Takva je poruka i Lavu Tolstoju, kojeg Berdjajev zasebno obrađuje u dvama esejima pod naslovom »Lav Tolstoj« (1928)⁹ i »Stari i Novi zavjet u religioznoj svijesti Lava Tolstoja« (1912). Ipak, treba istaknuti kako se u spomenutim esejima nikako ne nalaze zaokružene misli ovoga filozofa o tom ruskom piscu. On se, naprotiv, u svom avanturističkom duhu, vječno žednom novih spoznaja, ne

5 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevica*, Beograd, 1997. Da bismo izbjegli zbrku zbog više korištenih naslova odlučili smo se za jednostavnije navođenje cijele zbirke eseja. Sve smo navode Berdjajeva iz pojedinih srpskih prijevoda prilagodili hrvatskom jeziku.

6 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja: Pokušaj autobiografije*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987.

7 Mi ćemo ovdje koristiti srpski prijevod ovog djela: Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja — osnovni problemi ruske misli XIX i početkom XX veka*, Prosveta, Beograd, 1987.

8 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevica*, 183.

9 Riječ je o esaju objavljenom povodom 100. godišnjice rođenja Lava Tolstoja (1828–1928), uz koji su napisana još dva eseja (o Ibsenu i Fedorovu) s istim povodom, uobličeni u jednu cjelinu pod zajedničkim naslovom »Tri jubileja: Lav N. Tolstoj, Henrik Ibsen, Nikolaj F. Fedorov«. Inače, ova dva eseja su ujedno i jedina djela u kojima se Berdjajev sustavno bavio Lavom Tolstojem. Ovdje se može ubrojiti još i esej pod naslovom »Duhovno kršćanstvo i sektaštvo u Rusiji« iz 1916. godine. Svi ostali izvori mogu slobodno biti nazvani »sekundarnima« jer se u njima Tolstoj obrađuje uz neku drugu temu.

zaustavlja ni na kojem filozofu, književniku ili intelektualcu, već odlučuje poći dalje, odlučuje nastaviti potragu. Takav je stav i prema Tolstoju. Vidjet ćemo kakve su njegove tvrdnje, no na njima se ne treba zaustavljati. Svatko je od nas pozvan penjati se, tražiti dalje.

Što se tiče »Samospoznaje« (1949), za koju vrsni poznavatelj Berdjajeva Nikola Milošević kaže da je »najneobičnija knjiga koju je ovaj mislilac ikada napisao« i koja predstavlja svojevrsnu filozofsku autobiografiju, riječ je o djelu od kojega, uz »Smisao povijesti« (1923), uvijek kreće potraga za »originalnim« Berdjajevom. Iako u njemu ne nalazimo toliko eksplicitno, do kraja izvedeno i psihološki potpuno uvjerljivo tumačenje veze »između njegovog tipa filozofskog pogleda na svijet i vlastite duševne i duhovne strukture«, ovdje su zapisani temelji njegovih filozofskih konstrukcija, pa tako i mjesta i uloge Tolstoja u njima.¹⁰ Kako to i priliči djelu ovakve vrste, u njemu ćemo uzaludno tražiti poglavlja koja govore o Tolstoju, jer se autor ovdje ne bavi drugim ljudima, već sobom i svojim filozofskim svijetom. Međutim, mnogi su našli svoje mjesto u tom sasvim osobitom svijetu čovjeka, slobode i teodiceje.

Vjerujući Cassireru koji kaže na početku svog »Ogleda o čovjeku« kako je »općepriznata činjenica da je samospoznaja najviši cilj filozofskog istraživanja«¹¹, možemo reći da naslov ovoga Berdjajevljevog djela u potpunosti odgovara onome što se u njemu nalazi s jedne, i onoga o čemu Cassirer u spomenutom navodu govori s druge strane. Doista, pred kraj vlastita života Berdjajev je mogao napisati ovakvo djelo koje svjedoči upravo o toj Arhimedovoj točki cjelokupne misli — samospoznaji — koja ga je dovela, ako ne k cilju, a onda vrlo blizu njega — samoostvarenju. Dakle, ako su neka djela »pozvana« govoriti nam o stavovima Nikolaja Berdjajeva o Lavu Tolstoju, onda su to svakako ova dva eseja i djelo »Samospoznaja«, jer u esejima iščitavamo konkretne stavove o tom velikom ruskom piscu, dok u »Samospoznaji« uočavamo putove kojima je on utjecao na Berdjajeva i na njegovu potragu za konačnim ciljem.

Djelo »Ruska ideja« (1946) jedno je od posljednjih što ih je napisao ovaj »prorok i mislilac«, te predstavlja svojevrsni rezime svega onoga čime se Berdjajev tijekom svoga intelektualnog života bavio. Riječ je o djelu koje u izvjesnom smislu govori o povijesti ruske filozofije i misli, što je Đorđević popratio ovim mislima: »*Ruska ideja* je — i to je po našem sudu najbolje kazati tako — povijesno-filozofska studija o sudbini, o avanturi ruske inteligencije, od vremena njezinoga nastanka do njezine ostvarene, povijesne uloge u vremenu posljednje ruske revolucije.«¹²

Upravo iz razloga što je u ovome djelu jedini i pravi »junak« ruska inteligencija, bilo je za očekivati da će u njemu autor progovoriti i o ponajvećem svjetskom

10 Usp. Milošević, Nikola, »Istoriozofija i psihologija u delu Nikolaja Berdajeva«, u: Berdajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 43.

11 Cassirer, Ernst, *Ogled o čovjeku: Uvod u filozofiju ljudske kulture*, Naprijed, Zagreb, 1978, 13.

12 Đorđević, Mirko, »Nikolaj Berdajev — prorok i mislilac«, u: Berdajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 254–255.

književniku, koji je u mnogim stvarima sudjelovao u onome što Berdjajev u podnaslovu ovoga djela naziva »problemima ruske misli XIX. i početkom XX. stoljeća«. Imamo li na pameti one snažne riječi što ih zapisuje Berdjajev u svom djelu »Kultura i politika«, kako je riječ o državi (mислеći pritom na Rusiju), bolje rečeno o svijetu, u kojemu su, između silne vojske sličnih, djelovali jedan Dostojevski, prorok ruske mistične budućnosti, jedan Gogolj, koji je umalo nastradao od vlastitih religioznih žudnji, zatim snažni, zemaljski, moćni Tolstoj, koji je gotovo sišao s uma zbog svojih religioznih dvojbi, uvidjet ćemo svu vrijednost i značenje jednog ovakvog djela kao što je »Ruska ideja«.

Ono što također treba naglasiti jest da je riječ o temi iznimno bogatoj i vrijednoj, koju nije moguće obraditi na ovako malom prostoru. Iz tog smo razloga na ovome mjestu htjeli dotaknuti tek tri najzanimljivija segmenta zamršenog odnosa između dva velikana ljudske misli — Berdjajeva i Tolstoja. Iako je Dostojevski izvršio puno snažniji utjecaj, Tolstoj, osobito prvog razdoblja, ima nesumnjivo važno mjesto u životu i stvaralaštvu Nikolaja Berdjajeva. Možda je upravo pobunjenička narav tog »filozofa slobode« svoje prve poticaje pronašla u stvaralaštvu jasnopoljanskoga grofa–mužika. Međutim, različiti su pogledi na tu Tolstojevu revolucionarnost, što smo ukratko htjeli naznačiti uspoređujući Berdjajeva s Lenjinom. Tom poredbom otkriva nam se silan svijet prijepora i oprečnih mišljenja o samom Tolstoju, njegovu životu i stvaralaštvu. Ono čime su se mnogi analitičari bavili i na što nema laganog odgovora jest problem Tolstojeva osebujnog kršćanstva, koje je našlo svoje zapaženo mjesto i u komentarima Berdjajeva. Upravo to su segmenti koje ovaj članak želi dotaknuti. Svakako da ovdje nije riječ o zaokruženoj ili dovršenoj raspravi o bilo kojoj od ovdje navedenih tema, već, baš kao što je i Berdjajev rekao, treba u potrazi za odgovorima ići dalje, čak i onda kada se misli da se došlo do kraja. Na koncu svega, filozofija je oduvijek bila borba, i to ona junačka, s puno izazova, jer svaki nam odgovor postavlja nova pitanja. Berdjajev nam nudi tek jedan pogled na tu borbu.

2. Utjecaji Lava Tolstoja na Berdjajeva

Odmah na početku treba istaknuti kako se Nikolaj Berdjajev osim u dvama prethodno spomenutim esejima — »Lav Tolstoj« i »Stari i Novi zavjet u religioznoj svijesti Lava Tolstoja« — nigdje nije sustavno bavio Tolstojevim životom i stvaralaštvom. Najčešće je riječ o usputnim bilješkama i refleksijama, dok se sustavnije njime bavi na mjestima gdje govori o ruskoj književnosti, ruskom društvu XIX. stoljeća i gdje daje kritiku toga istog društva; zatim tamo gdje pregovara o ruskom anarhizmu i nihilizmu, a osobito kada govori o još jednom ruskom i svjetskom velikanu pisane riječi — Fjodoru M. Dostojevskom.

Kada je riječ o »najvećem ruskom metafizičaru«, kako Dostojevskog na jednom mjestu oslovljava Berdjajev, treba reći da je on više uvažavao (ne cijenio, jer je obojicu cijenio podjednako) Dostojevskog, za kojeg u svom »pokušaju autobio-

grafije« kaže da je s njime »od samog početka uspostavio duboku vezu«¹³, kao i to da je on sâm, kada je u pitanju središte njegova interesa — teodiceja, »dijete Dostojevskog«.¹⁴ S druge strane, priznaje da je vrlo rano počeo čitati Lava Tolstoj, a za možda najveći Tolstojev roman, »Rat i mir« kaže da ga veže prvo, možda čak i jedino, »osjećanje domovine« i domoljublja.¹⁵ Nešto kasnije Berdjajev nam pruža jedno veliko »priznanje«: »Jako sam volio Lava Tolstoj, ali nisam volio tolstojevce«.¹⁶

Iako mu dakle Tolstoj ni u čemu nije bio »otac«, on ga je iznimno cijenio i volio. U prilog iznesenoj tvrdnji ide nekoliko činjenica. Na prvome mjestu to da je Berdjajev odrastao u atmosferi duboko »natopljenoj« Tolstojem, budući da je u drugoj polovici svoga života njegov otac »sudjelovao u religioznim idejama Lava Tolstoj«¹⁷, dok nam se, opisujući ideje koje su zaokupljale njegova oca, otkriva upravo Tolstoj sâm.¹⁸ Zatim je tu njegova tvrdnja da Tolstoj čita vrlo rano, za razliku od primjerice Dostojevskog s kojim se susreo »vrlo kasno«, što ipak nije bilo presudno u »prvenstvu utjecaja« na samog Berdjajeva, koje nesumnjivo pripada Dostojevskom, osobito njegovu djelu »Legenda o Velikom Inkvizitoru«. Ove dvije činjenice — obiteljsko okruženje »natopljeno Tolstojem« i rani susret s njime, uz utjecaj što ga je na Berdjajeva imao »Rat i mir«, mogu se smatrati »primarnim« utjecajima Tolstoj na život Nikolaja Berdjajeva.

Svojevrsnim »sekundarnim« utjecajima Tolstoj mogli bi nazvati sve one opise Berdjajevljeva života u kojima se, na (in)direktniji način, »otkriva« sâm Tolstoj. Naravno da to pretpostavlja znanje o Tolstoj, dublje od onoga površnog, gotovo plitkog. Tako, primjerice, odmah na početku *Samospoznaje* Berdjajev za sebe kaže: »Sa sigurnošću, pak, znam da sam od samog početka osjećao da sam dospio u potpuno tuđ mi svijet.«¹⁹

Tolstoj pak u svome »Dnevniku« zapisuje slične riječi: »Često u posljednje vrijeme, dok idem po gradu i ponekad slušam užasne, surove i besmislene razgovore, dolazim u nedoumicu, ne shvaćam što oni hoće, što rade, i pitam se: gdje sam to ja? *Očigledno, moj dom nije ovdje.*«²⁰

13 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 202–203.

14 Ibid., 218. Vrlo dobar esej o odnosu Berdjajeva i Dostojevskog pod naslovom »Metafizičke aporije o slobodi« vidi kod: Đorđević, Mirko, *Osmeh boginje Klio*, Novo delo, Beograd, 1986, 145–168.

15 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 131.

16 Ibid., 242.

17 Ibid., 212.

18 Tako Berdjajev za svoga oca (ali i Tolstoj) kaže: »Vjerovao je u Boga u deističkom smislu; poštivao je Isusa Krista, ali je kršćanstvo svodio isključivo na ljubav prema bližnjem. Volio je čitati Bibliju i na marginama je bilježio svoje primjedbe u čisto volterijanskom, racionalističkom duhu. Prema crkvenim dogmama se odnosio negativno i vidio je u njima izopačenje Kristovog učenja... On se opredijelio za jednu od tradicija ruskog gospodstva, za volterijansko prosvjetiteljstvo« (Ibid., 212–213).

19 Ibid., 57.

20 Tolstoj, Lav, *Moj život*, izabrao i priredio Flavio Rigonat, L. O. M., Beograd, 2004, 150.

Ono što obojicu razdvaja u ovim navodima jest činjenica da je Berdjajev podjednako osjećao tu »otudjenost« od ovoga svijeta prvog dana svoga života i pred kraj, dok je Tolstoj »otudjenost« stao osjećati kada je ušao u »fazu klimakterija«, kako muškarčevu starost naziva Stephan Zweig. No ako ih vrijeme razdvaja, onda ih eshatologija spaja, te možemo aksiološki ustvrditi da je vrjednije ono što ih spaja — vječnost — od onoga što ih razdvaja — vrijeme. Ovdje nije riječ o nekom uzvišenom, apstraktnom, već sasvim subjektivnom vremenu. »I zvuke nebesa ne moguše duši zamijeniti dosadno pojanje zemlje«, reče Mihail Ljermontov, kao da je želio čovjeku skrenuti pogled sa zemlje k nebesima, jer najljepši zvukovi ne dolaze iz ili sa zemlje, već s nebesa. To je eshatologija koju je duboko osjećao Berdjajev, a na svoj osobiti način i Tolstoj.

Možda najosobitiji Tolstojev životni, eshatološki potez — njegov odlazak pred smrt iz vlastita doma i od svoje obitelji — Berdjajev vidi kao »eshatološki maksimalizam«, te kaže: »Odlazak Lava Tolstoja iz obitelji pred smrt jest eshatološki odlazak i on ima duboko značenje... On je tražio izlaz iz povijesti, iz civilizacije, u Božanski život prirode. To je upravljenost ka kraju, tisućgodišnjem kraljevstvu. Lav Tolstoj nije bio evolucionist koji želi postupno kretanje ka željenom cilju, ka Carstvu Božjem. On je — maksimalist i želi propast, kraj povijesti.«²¹

Tolstoj je naime nekoliko dana pred smrt napustio svoju obitelj kao da je htio nagovijestiti da njegov život (konačno) odlazi na drugu, ljepšu i bolju stranu, gdje ovozemaljske vrijednosti nestaju, jer dimenzija onostranog ima drugačija mjerila. To je radikalni potez pred radikalnom stvarnošću — smrću, koju je Tolstoj tako dramatično opisivao u svojim posljednjim djelima. Kao što je smrt radikalni raskid s ovozemaljskim životom, tako je i odlazak iz obitelji Tolstojev radikalni prekid s vrijednostima ovoga svijeta. Ne ulazeći detaljnije u analizu eshatologije u jednog i drugog, što bi zahtijevalo puno više mjesta od ovdje predviđenoga, ali što će svakako biti na drugom mjestu posebno obrađeno, možemo reći kako je Berdjajev, baš kao i Tolstoj, osjećao da je ovaj vidljivi, ili, berdjajevski rečeno, »objektivirani svijet« tek dio nečega, kao što je i vrijeme dio vječnosti. To »nešto« je različito u obojice, ali im je zajedničko to osjećanje »mysterium tremenduma« kako je to nazvao Rudolf Otto. Tako Berdjajev za sebe kaže: »Za mene je karakteristično osjećanje da se ovim čudnovato danim svijetom ne iscrpljuje realnost, da postoji i svijet drugačiji, realnost metafizička, da smo opkoljeni tajnom.«²²

Druga, možda za samog Berdjajeva važnija poveznica s Tolstojem, jest njegova »pobunjenička narav« i podijeljenost između revolucionarnog duha s jedne i ari-

21 Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 192. Mnogo je toga napisano o ovom posljednjem Tolstojevu odlasku iz obiteljskoga doma, no zasigurno su najdramatičnije riječi, oko kojih se mnogo i raspravljalo, one iz jednog Tolstojeva pisma iz 1910. godine, upućenog njegovoj ženi Sofiji, u kojem kaže: »Moj će te odlazak ogorčiti. Ja to žalim, ali pojmi i vjeruj da ne mogu drugačije. Moj položaj u kući postao je nesnosan; pored ostalog, ne mogu živjeti i dalje u raskoši, kako sam do sada živio, i činim ono što obično čine stari mojih godina — odlaze od svijeta da bi proživjeli svoje posljednje dane u samoći i tišini« (usp. Stanojević, Vladimir, *Tragedija genija*, Medicinska knjiga, Beograd — Zagreb, 1990, 399. Kurziv u navodu naš!).

22 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 210.

stokratskog položaja s druge strane. Obojica su potjecali iz starih plemićkih obitelji, ali su isto tako »osjećali« da se nalaze na krivoj strani. Možemo reći da su i Tolstoj i Berdjajev, doduše Berdjajev malo zakašnjeli, tipični izdanak ruskog narodnjaštva sedamdesetih godina XIX. stoljeća, koje je iznjedrilo posebnu klasu plemića, takozvanu klasu »plemića pokajnika«. Berdjajev kaže da je to »pokajanje predstavnika vladajuće klase« u Tolstoja dostiglo najveći stupanj napetosti. Tolstoj je sav obuzet idejom da je život civiliziranoga društva utemeljen na laži i nepravdi, te želi radikalno raskid s tim društvom, što ga čini revolucionarom.²³ O čemu je zapravo riječ? Tolstoj je bio duboko svjestan svoga društvenog položaja koji mu nije zadavao većih glavobolja sve negdje do velike moralne krize krajem sedamdesetih godina XIX. stoljeća, kada je uvidio da je društvo u kojemu je živio i za koje je stvarao svoja velebna djela — »Rat i mir« i »Anu Karenjinu« — utemeljeno na dvoličnosti i laži. Isto to kaže i Berdjajev: »Vrlo sam rano postao svjestan toga da se u osnovi svijeta, društva, civilizacije, nalaze nepravda i zlo(...) vidio sam da je povijest ispunjena zločinima i lažima.«²⁴

Ne ulazeći dublje u njegove prijelomne godine, o kojima će kasnije biti više riječi, možemo reći da je Lav Tolstoj uvidio da »istina života«, unatoč tome što je skrivena, postoji, i to u životu običnih ljudi, seljaka, mužika, u životu »običnog radnog«, ali trpnog naroda. Odakle to trpljenje? Od vladajuće klase, plemstva, svećenstva, same carske obitelji. Međutim tu se nije radilo toliko o svijesti vlastite grešnosti, koliko je to bila svijest o grešnosti staleža kojem se pripada. Tako Berdjajev lucidno uočava kako Tolstoj u svom djelu »Ispovijesti«, pisanom pod dojmom Rousseaua, ne govori »o svojim konkretnim, možda i sitnim, grijesima. Njegova *Ispovijest* je interesantna ne kao priznanje pravih, konkretnih, individualnih grijeha, već kao priča o duhovnom putu traganja za pravdom.«²⁵

Ali kakvom pravdom? Za pravdom ne samo u vlastitom životu već i u životu društva, koje bi trebalo težiti k ostvarenju Kraljevstva Božjeg već na ovome svijetu. I Tolstoj i Dostojevski su bili pobunjenici protiv nepravde zakona, neprijatelji buržoaskog svijeta i njegovih normi, s tom razlikom što je Tolstoj išao iz svoga plemićkog staleža k narodu, dok je put Dostojevskog vodio od naroda k plemićima. Iz tog pobunjeničtva protiv civilizacije i kulture izvire i Tolstojeva želja za korjenitim promjenama odnosa u društvu, te ponovno dolazimo do njegove »radikalne« naravi koja ne želi postupne promjene, već radikalne zaokrete.

Na istoj je liniji i Berdjajev, koji je uzor u svojim pobunjeničkim stavovima i mišljenjima nalazio upravo u ovom književniku »radikalne« naravi. Tako on kaže: »U meni je uvijek postojala dvojnost — bila je prisutna revolucionarnost, a istovremeno su u meni bili očuvani i svi aristokratski instinkti.«²⁶

U nastavku svoju revolucionarnu narav tumači tako tipičnim »tolstojevskim« argumentima: »Izvor svoje revolucionarnosti sam uvijek vidio u prvobitnoj nemo-

23 Berdjajev, Nikolaj, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Književne novine, Beograd, 1989, 71.

24 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 154.

25 Ibid., 350.

26 Ibid., 153.

gućnosti prihvaćanja svjetskog poretka, nemogućnosti podčinjavanja bilo čemu na svijetu«, te zaključuje: »U mojoj je prirodi uvijek postojao element pobunjeničtva i protesta.«²⁷

Berdjajev se možda još više približava »plemiću pokajniku« Tolstoju kada kaže: »Po svom karakteru sam izuzetno sklon osjećati vlastitu nesavršenost i posrnutost.«²⁸

Tu Berdjajevljevu tvrdnju dodatno još pojačava činjenica, ili bolje rečeno priznanje, da s posebnom snagom osjeća patnju i nesreću, u isto vrijeme intimno bivajući svjestan kako u »svjetskom životu postoji duboka nepravda, bezgrješna patnja.«²⁹ Upravo iz ovih razloga on za sebe može reći da je cijelog života bio pobunjenik, i to ne samo po usmjerenosti vlastitih mu misli u određenom periodu života već i po vlastitoj prirodi. On kaže: »U najvišem sam mogućem stupnju sklon pobunjeničtvu. Nepravičnost, nasilje nad dostojanstvom i slobodom čovjekovom, izazivaju u meni gnjevni protest(...) Sada sam svjestan toga da, u biti, suosjećam sa svim velikim povijesnim pobunama: pobunom Lutherovom..., Rousseaua..., pobunom Lava Tolstoja protiv povijesti i civilizacije(...)«³⁰

Ako se pitamo, kao i kod eshatologije, što Berdjajeva i Tolstoja razdvaja u toj pobuni, možda će biti dovoljno reći da je Berdjajevljeva sklonost k pobunjeničtvu u svojim temeljima ustvari nastavak njegove teme o slobodi, jer je »u pobuni(...) sadržana strast prema slobodi«³¹, dok iza pobunjeničtva uvijek stoji strast. Za tog »filozofa slobode« je stoga pobuna bila nužna, a strast mu je cijeloga života bila pokretač. U punom je smislu za sebe mogao reći: »Uvijek sam ostajao *slobodni* tragač za *istinom* i *smislom*«. ³²

Dok je Tolstoj u svojoj pobuni došao do sasvim osebujne vrste religioznog anarhizma, i dok je, na tragu Rousseauove teorije »prirodno dobrog čovjeka« koji se kviri tek u dodiru s civilizacijom i kulturom, te na tragu Schopenhauerova pesimizma, naginjao k oštrijem revolucionarstvu, Berdjajev kaže da je njegova revolucionarnost »prije svega(...) revolucionarnost duhovna, ona predstavlja pobunu duha, tj. slobode i smisla, a protiv ropstva i besmislenosti svijeta.«³³

Negdje blizu, no ipak dovoljno daleko, bio je Tolstoj sa svojim možda najrevolucionarnijim naukom — »neprotivljenjem zlu nasiljem«. No naveo bih jedan primjer. Kada su za vrijeme Tolstojeva odsustva izvršili pretres njegova imanja, on se toliko razbjesnio da je od Vlade tražio da mu se (javno) ispriča, a caru Aleksandru III je »zaprijetio« da će zauvijek napustiti Rusiju. Berdjajev na temelju ove zgođe zaključuje da je Tolstoj u sebi morao svladavati »zemljinu težu, svoju teluriku (zemaljsku) prirodu, a propovijedao je duhovnu religiju«. ³⁴

27 Ibid.

28 Ibid., 214–215.

29 Ibid., 215.

30 Ibid., 107.

31 Ibid., 108.

32 Ibid., 214.

33 Ibid., 152.

34 Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 118–119.

S jedne je strane bila prisutna želja da se ovosvjetski problemi riješe uz pomoć Isusova govora na Gori, dok je s druge strane Tolstoj znao vrlo burno i agresivno reagirati kada se radilo o pritiscima vršenim na njega od strane carske vlasti i represivnog aparata. Druge je pozivao da se svladavaju od nasilja, dok je on sam često znao pribjegavati nasilnim reakcijama. Zaustavimo se na ovom pobunjeništvu i revolucionarnosti Lava Tolstoja, jer su upravo u njemu kasniji boljševici i socijalisti vidjeli jednog od najvećih uzora budućih revolucija (1905. i 1917), s čime se Berdjajev nije u potpunosti slagao.

3. Berdjajevljevi »sukob« s Lenjinom oko Tolstojeve revolucionarnosti

Vladimir Iljič Lenjin (1870–1924) je u nekoliko svojih članaka i napisa³⁵ (između 1908. i 1911) dao oprečan pogled na Tolstoja »revolucionara« prema onomu koji nam je pružio Berdjajev. Možemo reći da su se Lenjin i Berdjajev i ovdje »posvađali«. Premda je Lenjin bio daleko zapaženiji kao politički radnik, on je dao i vrijedne književno–kritičke misli, koje upotpunjuju ne toliko samoga Tolstoja, koliko njegovu društvenu ulogu i mjesto koje je zauzimao. Čak će, dapače, Macherey reći kako je Lenjin u svojim radovima o Tolstoju rekao puno više o sebi samome, nego li o književniku. Mjesto nam ne dopušta šire bavljenje ovom problematikom³⁶, no pozornost ćemo skrenuti na tek jedan bitan moment kada je u pitanju Tolstojeva revolucionarnost.

Netom spomenuti Tolstojevi revolucionarni stavovi o seljacima, njihovom iskorištavanju od strane više klase, o stanju u Rusiji onoga vremena, o samoj carskoj obitelji i potrebi ustanovljenja boljeg i pravednijeg društva, u očima su budućih marksista i socijalista izgledali upravo podudarnima s njihovim vlastitim. Tako Lenjin u svome članku »L. N. Tolstoj i suvremeni radnički pokret« kaže: »Katastrofalno pucanje svih 'starih temelja' seoske Rusije izoštrilo je njegovu (Tolstojevu, op.) pažnju, probudilo njegovo interesiranje za ono što se događalo oko njega, dovelo do prijeloma u čitavom njegovom pogledu na svijet. Tolstoj je po rođenju i po odgoju pripadao najvišoj aristokraciji u Rusiji, — ali on je prekinuo sa svim uobičajenim pogledima te sredine, i, u svojim posljednjim djelima, okomio se sa strasnom kritikom na čitav suvremeni državni, crkveni, društveni, ekonomski po-

35 Riječ je o člancima: »Lav Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije« (1908), »L. N. Tolstoj«, »Nije li ovo početak zaokreta«, »L. N. Tolstoj i suvremeni radnički pokret«, »Tolstoj i proleterska borba«, »Heroji ograde« (svi iz 1910. godine) i »L. N. Tolstoj i njegova epoha« (1911). Svi ovi članci su prevedeni i nalaze se u: Lenjin, *O književnosti: Zbornik*, Kultura, Zagreb, 1949, 81–103.

36 O odnosu Lenjina prema Tolstoju vidi detaljnije u: Vidmar, Josip, *Razumijevanje književnog stvaranja*, IP »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1977, 387–399; Ambrodo, Ignacio, *Ideologije i književnost*, Slovo Ljubve, Beograd, 1979, 28–41; osobito Macherey, Pierre, *Teorija književne proizvodnje*, ŠK, Zagreb, 1979, 93–120. Za razumijevanje marksizma i književne kritike vidi: Bojtár, Endre, »Povijesnost marksističke znanosti o književnosti«, u: *Umjetnost riječi*, XXI(1977)1–3, 37–46; Eagleton, Terry, *Marxism and Literary Criticism*, Routledge, London & New York, 2006; Grajewski, Wincent, »Problemi sociologije književnih oblika«, u: *Umjetnost riječi*, XVIII(1974) 2–4, 331–349.

redak, zasnovan na porobljavanju masa, na njihovoj bijedi, na upropašćivanju seljaka i sitnih vlasnika uopće, na nasilju i licemjerstvu, koji od vrha do dna ispunjuju čitav suvremeni život.«³⁷

Prilikom ispisivanja ovih riječi Lenjin kao da je pred sobom imao jedno od posljednjih piščevih djela, kao što je roman »Uskrsnuće« (1899), te dodaje kako njegova kritika suvremenog društva u svakom slučaju nije nova, ali »originalnost Tolstojeve kritike i njezin povijesni značaj sastoji se u tome što ona s neobičnom snagom, koja je svojstvena samo genijalnim umjetnicima, izražava prijelom u shvaćanjima najširih narodnih masa u Rusiji toga vremena.«³⁸

Ono što najprije upada u oči je Lenjinov stav kako se u Tolstoja mogu pronaći elementi onoga revolucionarnog duha i pobune iz 1905, pogotovo 1917. godine. Dok Berdjajev, kao što ćemo kasnije vidjeti, cijeni osobito Tolstoja prvog perioda, kada je on bio »samo« književnik, a ne i moralist i filozof kako je to slučaj s »posljednjim Tolstojem« (nakon 1878. godine), Lenjin kaže u eseju »L. N. Tolstoj i njegova epoha« kako je »epoha kojoj pripada Tolstoj i koja se izvanredno reljefno odrazila kako u njegovim genijalnim umjetničkim djelima tako i u njegovu učenju(...) epoha poslije 1861. pa do 1905. godine...«³⁹ jer se, premda je stvarao i prije i poslije naznačenih godina, »Lav Tolstoj potpuno formirao, kao umjetnik i kao mislilac, baš u tom periodu, čiji je prijelazni karakter uvjetovao sve bitne crte i Tolstojevih djela i 'tolstojevštine'.«⁴⁰

Ono što malo boljim poznavateljima Tolstoja i ruskih prilika toga vremena upada u oči je Lenjinovo ograničavanje Tolstojeve epohe na vrijeme između dviju revolucija, odnosno dva revolucionarna događaja — prvi je ukidanje kmetstva 1861. godine, dok je drugi tzv. »prva ruska revolucija« 1905. godine — koje će Macherey nazvati »demokratskim građanskim periodom.«⁴¹ Lenjin Tolstojev život ne dijeli, poput Berdjajeva, na dva dijela: prvi dio do moralne krize 1878, drugi od moralne krize do smrti 1910. godine, već ga dijeli uz pomoć revolucija, odnosno erupcije revolucionarnih ideja, što dodatno pojačava tezu kako se Lenjin Tolstojem bavio iz političkih, a ne literarno-kritičkih razloga.

Za Lenjina je tako Tolstoj velik »kao tumač onih ideja i onih raspoloženja koja su se formirala kod milijuna ruskih seljaka u doba nastupanja buržoaske revolucije u Rusiji.«⁴²

On ponovno povezuje s jedne strane Tolstoja i seljake, a s druge Tolstoja i buržoasku revoluciju. »Tolstoj je originalan«, nastavlja Lenjin, »jer cjelokupnost njegovih pogleda, *štetnih kao cjelina*, izražava baš osobine naše revolucije kao *seljačke*

37 Lenjin, »L. N. Tolstoj i savremeni radnički pokret«, u: Lenjin, *O književnosti*, 92.

38 Preneseno iz: M., M., »Lav Nikolajevič Tolstoj u očima svojih savremenika«, u: *Republika*, Zagreb, XVI/1960, broj 11–12, studeni–prosinac, 20.

39 Lenjin, »L. N. Tolstoj i njegova epoha«, u: Lenjin, *O književnosti*, 99.

40 Ibid. U prilog iznesenim tezama ide i manje poznato, ali ne zato nebitno djelo Lava Tolstoja iz 1905. godine pod naslovom »O značenju ruske revolucije«, koje se može u nas pronaći pod naslovom »Znamenovanje ruske revolucije« (Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb).

41 Macherey, Pierre, *Teorija književne proizvodnje*, 94.

42 Lenjin, »Lav Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije«, u: Lenjin, *O književnosti*, 83.

buržoasko revolucije« (iz 1905).⁴³ Tome u prilog ide i činjenica kako proturječnosti u Tolstojevim pogledima predstavljaju stvarno ogledalo »onih proturječnih uvjeta u koje je bila stavljena povijesna aktivnost seljaštva u našoj revoluciji.«⁴⁴ Svoje misli o toj povezanosti ne samo Tolstojevih proturječnosti, kojih je doista mnogo, već i cijeloga njegovog književno–intelektualnog opusa, Lenjin zaključuje riječima: »I nesumnjivo je da idejni sadržaj Tolstojevih spisa kudikamo više odgovara toj seljačkoj težnji nego apstraktnom 'kršćanskom anarhizmu', kako ponekad ocjenjuju 'sistem' njegovih pogleda.«⁴⁵

Ne ulazeći dublje u analizu Lenjinovih stavova o ulozi i mjestu Lava Tolstoja u ruskim revolucionarnim previranjima, zaključimo s možda najpoznatijim esejom što ga je »filozofski i kulturni reakcionar«⁴⁶ Lenjin napisao o Tolstoju, pod naslovom »Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije«, koji je postavio mjerila za objašnjenje Tolstojeva fenomena u socijalističkim društvima narednih sedamdeset godina.⁴⁷ U Tolstojevim djelima nalazila se vjerojatno najsnažnija kritika ondašnjega ruskog društva, najsnažnija pobuna protiv društvene nepravde, protiv izrabljivanja običnoga ruskog čovjeka, protiv klasnih razlika uopće, čime Tolstojev religiozni, ili kako ga Lenjin naziva »kršćanski«, anarhizam dobiva obrise materijalnog, banalnog i pojednostavljenog anarhizma, čime Lenjin i opravdava naslov ovog svoga eseja.⁴⁸ Ove se činjenice doista slažu s onim što iznosi Escarpit koji, govoreći o marksističkoj teoriji književnosti, tvrdi kako je upravo briga za političku djelotvornost navela sovjetsku književnu kritiku »na to da svoj naglasak stavi na istraživanje socijalnog svjedočanstva sadržanih u književnim djelima«.⁴⁹ Lenjin je to »socijalno svjedočanstvo« svakako našao u Tolstoju.

43 Ibid.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 193.

47 Usp. Tavis, Anna A., *Rilke's Russia: A Cultural Encounter*, Northwestern University Press, Evanston, 1996, 92. Unatoč ovim »vezama« s kasnijim socijalizmom u Rusiji, Tolstoj se ne može ubrajati među tzv. »socijalističke realiste sovjetske Rusije« jer on niti izlaže socijalistički realizam, niti je objavljan (isprva) u sovjetskoj Rusiji, niti je bio predstavnik sovjetske književnosti (usp. Clark, Katerina, »Socialist realism in Soviet literature«, u: Neil Cornwell (ur.), *The Routledge Companion to Russian Literature*, Routledge, London — New York, 2001, 174). Upućujemo na dodatnu analizu u: Eagleton, Terry, *Marxism and Literary Criticism*, 35–54.

48 Zanimljivo je pročitati analizu seminara »Sukob i mirotvorstvo« što su ga održali profesori Mary Helen Kashuba i Manucher Dareshuri, koji su u njemu željeli povezati revolucije u Francuskoj, Rusiji i Iranu s književnim, političkim i ekonomskim misliocima čije su ideje obilježile to vrijeme ili ga neposredno nagovijestile, ili su pak ponudile jasniji pogled u budućnost. Među misliocima koji su se osobito istaknuli u tim analizama su Lav Tolstoj i upravo ovaj Lenjinov esej — »Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije«. Premda je riječ o analizama iz »Ane Karenjine«, uočavamo evoluciju Tolstojevih stavova, ali i nagovještaj kasnijega radikalnijeg pogleda na društvo i društvenu nepravdu, na koje treba obratiti pozornost (usp. Kashuba, Mary Helen; Dareshuri, Manucher, »Agrarian Issues in Tolstoy's *Anna Karenina* as a »Mirror of the Russian Revolution«, u: Knapp, Liza; Mandelker, Amy (ur.), *Approaches to Teaching Tolstoy's Anna Karenina*, The Modern Language Association of America, New York, 2003, 90–94).

49 Usp. Escarpit, Robert, *Sociologija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, 12.

Berdjajev, naprotiv, u svom djelu »Filozofija nejednakosti«, u kojem se obraća upravo ruskim revolucionarima iz 1917. godine, pod naslovom »O ruskoj revoluciji« jasno »poručuje« Lenjinu kako »sve što je u povijesti ruske misli i ruskoga stvaralaštva XIX. stoljeća bilo duhovno vrijedno« nije bilo uz revolucionare, uz boljševike, već protiv njih. On izrijeком kaže: »Čak vas ni L. Tolstoj nije volio; i on je osuđivao vaša djela.«⁵⁰

Nešto kasnije Berdjajev će reći: »Tolstoj je bio čovjek vašega duha, onda kada je odbacivao čitavu povijest kao sveopće zlo, kada je vršio nečuveni pogrom povijesti u ime svoga individualističkoga moralizma. Ali on je bio radikalniji i dosljedniji od vas. On je svoj dosljedni individualistički moralizam primijenio i na društveni život u cjelini.«⁵¹

Za razliku od Tolstojeva anarhizma i revolucionarstva, Berdjajev kaže kako su ruski revolucionari također odbacivali i omalovažavali povijest u ime individualističkog moralizma i u ime društvenoga života koji oni grade na novim, »do tada nečuvenim nasiljima, na novom porobljavanju čovjeka kakvog do sada nije bilo.«⁵² No Berdjajev razlikuje ono što je Lenjin odbacivao, a to je postojanje tzv. »vulgarne revolucionarnosti« i etičko–religioznog anarhizma i revolucionarnosti. Iako je pomalo zbunjujuća Berdjajevljeva terminologija kada je u pitanju »radikalizam«⁵³, u suštini se sve svodi na *sredstva* kojima se ima postići neki određeni *cilj*. On tako kaže kako »istinski radikalizam« svoja sredstva mora što je moguće bolje prilagoditi ciljevima, dok put borbe za ostvarenje određenog cilja mora ujedno i odgovarati tom cilju, baš kao i sredstva. Vulgarni revolucionari najčešće pak koriste sredstva koja ne odgovaraju ciljevima. »Ako je cilj sloboda«, veli Berdjajev, »moraju se koristiti sredstva slobode, ako je cilj ljubav — ljubav mora biti sredstvo za dostizanje toga cilja, ako je cilj u približavanju Bogu — i sredstva moraju biti od Boga.«⁵⁴ Ako je tomu doista tako, onda vulgarni revolucionari nisu ujedno i »istinski«, jer oni »najčešće u praksi koriste sredstva koja ne odgovaraju određenim ciljevima«⁵⁵, pa se tako služe nasiljem da bi postigli slobodu i jedinstvo.

Što je za Berdjajeva uopće radikalizam? On kaže da je to odnos koji nastoji mijenjati bit stvari, korijen društvenoga bića, jer mu je za cilj postavljena promjena ljudske prirode i stvaranje novog čovjeka koji sa sobom nosi i novi duh. Većina anarhista tako su ustvari vulgarni revolucionari, jer oni državnom nasilju ne su-

50 Berdjajev, Nikolaj, *Filozofija nejednakosti*, Oktoih, Podgorica, 2001, 11.

51 Ibid.

52 Ibid., 28. Potrebno je ipak istaknuti da je Berdjajev, poglavito pod utjecajem Dostojevskog, isprva ideološki zaoštrio, da bi pred kraj života ublažio određene stavove. Tako je, primjerice, napravio razliku između ranog Marxa i kasnijih tumačenja u nekih marksista, dok je djelo Dostojevskog »Zli dusi« otvoreno nazvao »pamfletom« u kojem je njegov autor bio nepravedan prema ruskim revolucionarima (usp. Đorđević, Mirko, *Osmeh boginje Klio*, 165).

53 Usp. Berdjajev, Nikolaj, *Nova religijska svest i društvena realnost; Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, IRO »Partizanska knjiga« — OOUR Izdavačko publicistička delatnost, Ljubljana–Beograd, 1982, 160–161.

54 Berdjajev, Nikolaj, *Nova religijska svest i društvena realnost*, 160.

55 Ibid.

protstavljaju nešto idealno, pa čak ni bolje, već ostaju pristalice vlasti, pristalice daljnjeg nasilja. Tolstoj, prema Berdjajevu, nije vulgarni anarhista, kako ga želi predstaviti Lenjin, već se on okreće etičko–religioznom radikalizmu koji za konačni cilj ima uništenje *svake* vlasti i države. Zbog toga Berdjajev vidi etičko–religiozni radikalizam, koji Lenjin odbacuje, kao odnos u kojem su postavljeni najradikalniji ciljevi, ali i sredstva koja odgovaraju tim ciljevima. Nasuprot anarhistima–pozitivistima, među koje je Berdjajev ubraja i Lenjina, Tolstoj je shvatio da se vlasti države koja je utemeljena na nasilju ne može suprotstaviti nasiljem, već ljubavlju utemeljenoj na religioznim načelima. Tolstoj je do kraja dosljedan u ideji da je čovjekova priroda sposobna prihvatiti razumnost dobra i da je to dovoljno da se odbaci *svaki* oblik države i da se pristupi stvaranju Kraljevstva Božjeg na zemlji. I tu je vjeru u dobrotu ljudske prirode on slijedio do kraja.

S ovih nekoliko uvodnih napomena željeli smo skrenuti pozornost na nekoliko važnih činjenica. Ponajprije, tu je činjenica kako se Nikolaj Berdjajev nije sustavnije bavio likom i djelom Lava Tolstoja, no ipak u njegovu životu i njegovim djelima možemo jasno razaznati Tolstojev utjecaj. Pri tome uvijek treba imati na pameti da postoje, uvjetno nazvana, dva osnovna utjecaja Tolstoja na Berdjajeva, a to su »primarni« i »sekundarni«. »Primarni« je utjecaj onaj što ga je književnik direktno imao na Berdjajeva, kao što su obiteljsko okruženje i rano čitanje i bavljenje Tolstojem, dok nam »sekundarni« utjecaj, na osobiti način, »otkriva« Tolstoja u samom Berdjajevu, kao što su njegova usmjerenost k eshatologiji te pobunjenička i revolucionarna narav. Sasvim je očekivano da, primjerice, Lenjin o Tolstojevoj revolucionarnosti i pobunjeništvu govori iz svog kuta gledanja, dok se Berdjajev zadržava na egzistencijalnoj razini, čime Tolstoj dobiva dodatno na snazi i utjecaju ne samo na njega osobno već i na rusko društvo u cjelini. Složimo li se, a nema razloga da to ne učinimo, s izjavom Berdjajeva kako je »sveto ne društvo, ne država, ne nacija, već čovjek« shvatit ćemo i svojevrsni »sukob« između njega i Lenjina oko pogleda na Tolstoja i njegovu revolucionarnost.

4. Berdjajev između »dva Tolstoja«

U raspravama o Tolstoju uvijek treba voditi računa o tome da je njegov život sastavljen iz dva dijela. Prvi je dio umjetničkog stvaranja (1852–1877), kada nastaju i njegova dva remek djela — »Rat i mir« i »Ana Karenjina« (1877), u kojem je Tolstoj bio posvećen gotovo isključivo umjetnosti. Tolstoj ovoga perioda može se slobodno nazvati književnikom.⁵⁶ Drugi je dio onaj koji slijedi nakon »prijelomnih godina« (1878–1880), u kojem cjelokupno njegovo stvaralaštvo (1880–1908) pre-

56 Iako ćemo se složiti s Garyem R. Jahnom koji ističe kako se izvori Tolstojevе krize mogu pratiti do kasnih 1860–ih, pa čak i dalje (usp. Jahn, Gary R., »The Crisis in Tolstoy and in *Anna Karenina*«, u: *Approaches to Teaching Tolstoy's Anna Karenina...*, 67), treba istaknuti kako se ovakva periodizacija Tolstojeva života mora točno utvrditi jer je doista riječ o »dva Tolstoja«. Tako nam se, čitajući pojedina poglavlja iz »Ane Karenjine« otkrivaju cijela poglavlja i bujice misli o smislu života i strahu pred smrću zapisane u kasnijim »Ispovijestima«.

lazi iz umjetničke u sferu moraliziranja i filozofiranja, dok Tolstoj književnik prelazi u moralistu, kojeg se uvjetno može nazvati i filozofom.

Odakle ta radikalna promjena u Tolstojevim nazorima na svijet, na čovjeka, na život općenito? Složimo li se s tvrdnjom Stephana Zweiga, glavni ćemo razlog pronaći u strahu od »vjerne pratiteljice« svakog života–smrti. Naime Tolstoj je počeo osjećati kako se njegov život bliži nekakvom logičkom završetku, što on izrazito preuveličava jer i pri samoj pomisli da su njegove najbolje godine iza njega već zaključuje kako je smrt pred vratima. Ušao je u ono što Zweig imenuje »klimakterijem muškarca«, označujući tim riječima »stvaralačku duševnu epohu druge boje« u koju upada svaki značajniji književnik, uslijed koje duhovno dolazi na mjesto fizičkog.

Možemo ovu Zweigovu teoriju o »klimakteriju muškarca« povezati s tvrdnjom što je u svojoj vrijednoj knjizi o Tolstoju iznosi Edward Steiner, koji kaže da se radilo o »sukobu duha koji je postao toliko bolan da je povukao tijelo u zajedništvo patnje, te je cijeli čovjek bio poražen«. ⁵⁷ Više je nego očito da se krećemo na području kulture tijela, ili, možda još bolje — estetike života, koja u starosti biva zamijenjena estetikom smrti i straha od nje.

Za razliku od Zweiga, Berdjajevu su Tolstoj tzv. »prvog« i »drugog« razdoblja potpuno jednaki, s jednom bitnom razlikom. Naime iako je pogled na svijet i »prvog« i »drugog« Tolstoja bio jednako »banalan« i s jednakim ciljem — biti kao svi, ta su se dva idejna koncepta razlikovala po svojoj krajnjoj usmjerenosti. Dok »su u prvom periodu 'svi' — svjetovno društvo, u drugom periodu 'svi' su, u stvari, mužici, radni narod« ⁵⁸ u kojih je Tolstoj tražio odgovore na svoja »prokleta pitanja«. I to je ona bitna antinomija u njegovu životu, koju je uočio i Berdjajev, jer je Tolstoj izdanak tipičnoga ruskog »plemića pokajnika«. Riječ je o pripadnicima višeg sloja ruskoga društva, koji su, uvidjevši svu izopačenost svoje klase i iskorištavanje običnoga ruskog čovjeka, odlučili »napustiti« svoj stalež i približiti se što više jednostavnome čovjeku. Tako na jednom mjestu Berdjajev kaže: »Ruski genije, bogati aristokrat Lav Tolstoj, cijelog života se mučio zbog svog privilegiranog položaja, kajao se, želio se odreći svega, da ode u narod, da postane seljak.« ⁵⁹

Znakovita je i snažna ta slika, ili bolje rečeno ideja, »plemića pokajnika«. Riječ je o krajnje specifičnoj pojavi koja je u mnogome oblikovala generacije ruskoga plemstva. Premda je većinu svoga života živio »grofovski«, »posljednji Tolstoj« se trudio biti što je moguće bliže običnom ruskom čovjeku, dapače seljaku. On je želio biti seljak, premda je znao da to ne može biti. To je ona nutarnja »tolstojevska« antinomija, ili bolje rečeno razapetost, između onoga što jesi i onoga što bi želio biti. S druge strane, Gorki je tu Tolstojevu »razapetost« ocjenjivao drugačije. Tako on kaže da ga je od Tolstoja odbijala upravo ta »tvrdoglava despotska sklonost« k trpljenju, koje nije za cilj imalo iskušavanje »otporne snage volje«, već pojačavanje utjecaja »svojih religioznih ideja i važnost svoje nauke, da svoje riječi

57 Steiner, Edward A., *Tolstoy the Man*, University of Nebraska Press, Lincoln–London, 2005, 198.

58 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevnica*, 38.

59 Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 87.

učini neodoljivima, da ih svojim trpljenjem posveti u ljudskim očima i da prisili ljude da ih prihvate«. ⁶⁰

Odmah na početku svog eseja jednostavnog naslova »Lav Tolstoj« Berdjajev ovako sažima svoje misli o Tolstoj: »Nikada nisam osjećao naklonost prema Tolstojevom učenju.« ⁶¹

»Prvog« Tolstoj, odnosno književnika i umjetnika, Berdjajev je iznimno cijenio. Cijenio je njegov književni rad, njegov cjelokupni književni opus i stil, zbog čega se i on, iako ne službeno, pridružio svima onima na čelu s Turgenjevom koji su doslovce molili grofa iz Jasne Poljane da se vrati književnom radu, jer je to područje na kojem je on velikan. Ustvari, molili su ga da se okrene od pustog moraliziranja, filozofiranja i propovijedanja svoga »platonskog kršćanstva«, kako je jednom prilikom Berdjajev sumirao vjeru »posljednjeg« Tolstoj, ka književnosti, umjetnosti i estetici, u čemu je bio, uz Fjodora M. Dostojevskog, doista najveći ruski, ako ne i svjetski, majstor. Ono što uvijek treba imati na pameti kada je Berdjajev u pitanju je ovo razlikovanje uvjetno rečeno »dva Tolstoj«, jer njegovi stavovi o ovom književniku ovise upravo o onom Tolstoj na kojega u danom trenutku misli i kojega ocjenjuje.

U navedenom citatu značajna je riječ »učenje«. Berdjajev nije cijenio Tolstojevu učenje, koje na koncu nije imalo gotovo nikakvoga utjecaja na njegovu misao, i to iz više razloga. Odmah u nastavku ističe najvažniji razlog zašto ga je Tolstojevu učenje odbijalo, a to je njegov »vulgarni racionalizam« ⁶², koji je za Berdjajeva bio bliži budizmu nego kršćanstvu kojemu je Tolstoj nominalno pripadao po krštenju. Pa ipak, uz Tolstoj ga veže »prva prava pobuna«, kako je naziva, i to »protiv zla i nepravde života kojim sam bio okružen, prva težnja za ostvarenjem pravde u privatnom i društvenom životu«. ⁶³

Zato i može naglasiti kako je od velikog značaja za njegovu prvobitnu pobunu protiv društva što ga okružuje bio upravo Tolstoj, iako u nastavku oštro razgraničava taj utjecaj riječima: »Nikada nisam bio tolstojevac u pravom smislu te riječi, pa čak nisam mnogo ni mario tolstojevce, koji su mi bili u potpunosti tuđi. Bio sam, međutim zaražen tolstojevštinom i to je ostalo u meni za cijeli život. Ona se odražavala u mom dubokom prijeziru prema svim lažnim svetinjama i lažnim veličinama povijesti, prema njihovim pseudo–velikim ličnostima, u mom dubokom uvjerenju da cjelokupan taj civilizirani život, sa svim njegovim zakonima i uvjetovanostima, nije onaj pravi, realan život.« ⁶⁴

Unatoč određenim »krizama« u odnosu prema Tolstoj i »tolstojevštini« tijekom godinâ stvaralaštva, Berdjajev je, možemo to slobodno reći, »zaključio« ovdje

60 Gorki, Maksim, *Uspomene na Lava Nikolajeviča Tolstoga*, Zagreb, 1921, 40.

61 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevnica*, 31.

62 Ibid.

63 Ibid.

64 Berdjajev, Nikolaj, *Samospoznaja*, 154–155. Nešto ranije Berdjajev također ističe kako osim što nije bio »kantovac«, nije bio ni »tolstojevac« (Ibid., 139).

iznesene misli malo kasnije riječima: »Iz mene je potiskivana, ali nikada nije u potpunosti nestajala tolstojevska(...) zadojenost.«⁶⁵

Uzmemo li u obzir kako je Berdjajev već zarana počeo čitati Ljermontova, Tjutčeva i Tolstoja, možemo samo pretpostaviti koliko su u njega ruski književnici utjecali na razvoj misli. Tolstoj je osobito poznat po svojim krutim »rousseauovskim« stavovima o društvu, državi, kulturi, civilizaciji, te je time ponajviše utjecao i na Berdjajevljevu pobunu protiv ondašnjega ruskog društva. Pa ipak, treba razgraničiti utjecaj ove Tolstojeve »pobune« od njegova anarhizma, jer Berdjajev nije bio zagovornik malo ranije spomenutoga radikalnog anarhizma, kojemu je tako često naginjao jasnopoljanski grof.

S ovom kritikom ondašnjega ruskog društva usko je povezan i kasniji Berdjajevljevi osebujni marksizam do kojeg je, prema priznanju samoga filozofa, došao preko Kanta i Schopenhauera, preko Dostojevskog i Tolstoja, preko Nietzschea i Ibsena.⁶⁶

U »Ratu i miru« (1863–1869) Berdjajev je, kao što smo već spomenuli, pronalazio izvore svojih osjećaja, osobito osjećaja domoljublja i vlastitoga podrijetla.⁶⁷ Nije samo pojedino književno djelo imalo veliku važnost u razvoju njegovih stavova prema domovini (ne državi!) i prema vlastitome narodu, već cjelokupno Tolstojevo traganje za istinom i smislom ovoga svijeta. Neosporna je činjenica da je Lav Tolstoj bio takav da je sav njegov život, od najranijega razdoblja pa sve do vlastite smrti, koju je toliko puta doticao u svojim djelima, prije ili kasnije morao prijeći u njegova djela. Tu egzistencijalnu pozadinu Tolstojevih književnih djela osjećao je i Berdjajev, i nju je iznimno cijenio. Ovdje se ponovno krećemo na području »sekundarnih« utjecaja Tolstoja na život Nikolaja Berdjajeva.

Treba uzeti u obzir kako tijekom šezdeset godina Tolstojeva književnog stvaralaštva ne nastaje niti jedno djelo koje ne bi barem u nekom obliku sadržavalo obrise njegove ličnosti, zbog čega isto tako ne postoji jedno i sveobuhvatno djelo koje bi zahvatilo svu širinu što nam je donosi taj jedinstveni književnik. Tako primjerice Gary Jahn ističe: »Kada se govori o *Ani Karenjinoj*, usredotočenost na povezanost između Tolstojeve biografske krize i fiktivnih kriza njegovih likova može nas povesti ka plodnim raspravama — osobito se to tiče Levinova lika. Govoriti o ovim povezanostima također nudi pristup jednom od središnjih problema strukture romana u cjelini — odnosu između priča Levina i Ane.«⁶⁸

Svi Tolstojevi romani, novele, svi dnevni i pisma kao zbir sačinjavaju njegovo samoprikazivanje, njegovo istinsko traženje smisla vlastita života i svega onog što mu se dogodilo na životnom hodočašću. »Čitajući Tolstoja, nama se čini da nismo ništa drugo radili nego kroz otvoren prozor gledali u realan svijet«⁶⁹, reći će Ste-

65 Ibid., 179.

66 Ibid., 184.

67 Na jednom mjestu u svojoj biografiji Berdjajev kaže da je upravo uz roman »Rat i mir« povezan njegov osjećaj prema domovini, »možda čak i jedino osjećanje domovine« (usp. Ibid., 131).

68 Jahn, Gary R., »The Crisis in Tolstoy and in *Anna Karenina*«, u: Knapp, Liza; Mandelker, Amy (ur.), *Approaches to Teaching Tolstoy's Anna Karenina...*, 67–68.

69 Cvajg, Stefan, *Tolstoj i Niče*, 29. Vrlo blizak ovome stavu je i Milutin Nehajev koji u svom eseju pod naslovom »Tolstoj« kaže: »Tolstojev život zapisan je u njegovim djelima... Njegov argument crpen

phan Zweig. Slično, ali dramatičnije, govori i Steiner koji kaže da je neosporna činjenica da se tijekom cijeloga života Tolstoj borio sa samim sobom i sa svojom okolinom, no ta se borba odvijala u dugačkim intervalima, te je služila u »nezamislivoj mjeri« kao poticaj u njegovu umjetničkom stvaranju.⁷⁰ Krležine riječi kako književnost ne možemo izolirati od pojma u koji je ona uronjena, a zove se stvarnost, u slučaju Tolstoja dobivaju punu potvrdu. No treba razlikovati utjecaj što ga je na Tolstoja vršila tadašnja društvena situacija od samoga društva. Naime on je u svom književnom stvaranju bio ravnodušan prema društvenim zahtjevima koji su se pred njega stavljali, jer nije dopuštao da bude opterećen onime što društvo od njega, kao velikoga ruskog književnika i dokazanog prijatelja običnoga ruskog naroda, očekuje. U prilog tome ide činjenica kako su mnoga Tolstojeva djela doživjela snažne kritike i zahvate, kako carske tako i Crkvene cenzure, jer je u njima autor iznosio, premda u umjetničkoj formi, *vlastite stavove*, čime je ulazio u otvorene sukobe s vladajućim strukturama tadašnjega ruskog društva (primjerice zbog stavova oko Crkve i vladajućega plemstva u romanu »Uskrsnuće« on je čak ekskomuniciran iz Pravoslavne crkve 1901. godine).

U djelu »Smisao povijesti« Berdjajev na jednom mjestu kaže kako »velika ruska književnost i ruska misao 19. stoljeća nisu predstavljali kulturu; oni su usmjereni prema 'životu', prema religioznom preobražaju.«⁷¹ Zbog svega navedenog Berdjajev može reći kako je sudbina Lava Tolstoja »izuzetna ruska sudbina od neprocjenjivoga značaja za rusko traganje za smislom i istinom života.«⁷² Prema njemu, Tolstoj je, uz Dostojevskog, Rus do srži, dok je sama pojava ove dvojice književnika bila moguća samo i isključivo na ruskom pravoslavnom tlu, iako je Tolstoj na koncu izdao pravoslavlje. Tolstoj naprosto zaprepašćuje svojim karakteristično ruskim, plemićko–mužičkim licem, čime postaje simbol ruske težnje k ujedinjenju »dviju Rusija«: one gospodske i narodne. Tu se iznova prisjećamo »dva Tolstoja«, jednoga koji je u stvarnosti bio plemić–grof i drugog koji je želio biti seljak–mužik. I sâm Berdjajev za sebe na jednome mjestu kaže da je u njemu »uvijek vladala nekakva proturječnost«, jer takva je ruska duša. Ma cijeli je Tolstojev život prolazio u znaku antinomija, u znaku borbe ona »dva čovjeka« što ih on u svom zadnjem velikom romanu — »Uskrsnuću« (1899) — naziva »životinjskim« i »duševnim«. Nikada se ta dva čovjeka u njemu nisu pomirila⁷³, u isto vrijeme tvoreći okosnicu njegove filozofske antropologije. Baš kao što to vrsni poz-

je u najviše slučajeva iz vlastitog iskustva. Tolstoj ne taji svoga »ja« ni od straha, ni od lažne skromnosti. On se pače srđi i »ne može šutjeti« (Nehajev, Milutin, »Tolstoj«, u: Nehajev, Milutin, *Knjiga eseja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936, 6).

70 Usp. Steiner, Edward A., *Tolstoy the Man*, 199.

71 Berdjajev, Nikolaj, *Smisao povijesti*, Verbum, Split, 2005, 204.

72 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevica*, 31. Drugdje Berdjajev kaže nešto slično: »Dostojevski i L. Tolstoj su Rusi do srži, oni se nisu mogli pojaviti na Zapadu, ali su oni izrazili ono univerzalno–općeljudsko po svom značaju« (Berdajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 67).

73 Tolstoj o ova »dva čovjeka« govori na osobit način u svom nešto ranijem djelu pod naslovom »Kreutzerova sonata« (1889), gdje osim ove dvostruke antropologije razrađuje i svoju kritiku ondašnjega ruskog društva.

navatelj ruske filozofske tradicije Mirko Đorđević u svom eseju naslovljenom »Čud i lice boga Janusa« kaže za Lava Šestova, tako i mi možemo slobodno reći za drugog Lava — Tolstoja: »Njega muči ona 'žed za postojanjem', on traži konačni odgovor na pitanja o čovjeku i svijetu a to je ono što muči sve ljude koji su nadareni — ili kažnjeni — sposobnošću i darom razmišljanja.«⁷⁴

Koliko god nam se činilo da je Tolstoj ustvari u mnogim stavovima, pa tako i u »pokajničkom plemstvu«, želio biti tek »drugačiji od«, njegove su riječi bile u isto vrijeme grube i jednostavne, ali duboke i iskrene, jer je smisao književnosti vidio u njezinoj »didaktičkoj svrhovitosti«, odnosno promatrao ju je kao sredstvo koje treba učiti za život, koje na kraju krajeva uči kako se nositi sa životom. Shvatimo li ozbiljno riječi Roberta Musila iz njegova djela »Čovjek bez svojstava«, gdje ističe kako danas reći za nekog čovjeka da je genijalan podsjeća na kult mrtvih ili na one histerične ljubavi koje se ne pokazuju jer im nedostaje stvaran osjećaj, onda će Berdjajevljeva tvrdnja da Tolstoj nije bio kao svi, već da je bio kao nitko — on je jednostavno bio genij, svakog ponukati da istraži u čemu se sastojala ta genijalnost jednog književnika čije romane rijetko tko čita poglavito zbog obujma, a zatim i misaonog napora kojemu se izlažemo prilikom njihovog čitanja. Podsjeća li nas i ovaj velikan pisane riječi na »kult mrtvih«, davno prožvakanih ljudi? Ili je i Tolstojeva ljubav prema književnosti jedna od onih »histeričnih ljubavi« koje nemaju veze sa stvarnim životom?

5. Berdjajev o Tolstojevu »kršćanstvu«

Kao posljednji, ali nipošto manje važan Berdjajevljevi »dodir« s jasnopoljanskim grofom htjeli smo uzeti Tolstojevo »osebujno kršćanstvo«. Tolstojevo »tražanje za Bogom« je možda najosebujniji dio njegova života. U svom »Dnevniku« Tolstoj je, prema Williamu L. Phelpsu, vlastiti život podijelio na četiri važna dijela, od kojih je onaj četvrti, za koji se nadao da će mu ujedno biti i posljednji, bio najdramatičniji, najtajanstveniji. Riječ je o razdoblju tzv. »kršćanskog obraćenja«, unutar kojega je Tolstoj pokušao svoj život uskladiti s Isusovim Govorom na Gori.⁷⁵ Međutim, i za Berdjajeva, a i za nas još više, stoji pitanje: A kakvog je to Boga Tolstoj tražio? Mnogobrojne su studije, rasprave i eseji napisani o tzv. »tolstojevskom kršćanstvu«, i gotovo svi se lažu u jednom: Tolstojeva religiozna filozofija je bliža budizmu nego kršćanstvu. Tu istu Tolstojevu religioznu filozofiju Berdjajev vidi kao »slabu, a njegovo učenje praktički neostvarivo«, zbog čega ga i naziva »platonskim kršćanstvom«.⁷⁶

74 Đorđević, Mirko, *Osmeh boginje Klio*, 128.

75 Lav Tolstoj je ovo mjesto i ulogu Isusova Govora na Gori razradio u svom djelu »U čemu je moja vjera«, koje se na engleskom pojavljuje pod naslovom »My Religion«. Osobito su važna prva dva poglavlja koja govore o Evanđelju, Isusu, njegovoj poruci i Crkvi (usp. Tolstoi, Leo, *My Religion*, preveo Smith Huntington, Kessinger Publishing, 2003, 1–20), a djelo je važno i za razumijevanje njegova poznatog nauka o »neprotivljenju zlu nasiljem«.

76 Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 147.

Kada se govori o pogledu Berdjajeva na ono što Škvorc naziva »osebnim kršćanstvom« Lava Tolstoja, treba istaknuti kako je u toj kritici Berdjajev otišao najdalje. To nas ne treba ni čuditi jer je riječ o dijelu Tolstojeve nauke koji je najviše kritiziran, jer se dotiče osobe Isusa Krista, njegova Bogočovještva, uskrsnuća i poruke. Mi ćemo se ovdje zadržati na stavovima samog Berdjajeva o »tolstojevskom kršćanstvu«, ali ćemo se kratko osvrnuti i na razvoj tog Tolstojeva kršćanstva, čineći tako onaj dragocjeni Badiouov »korak unatrag«.

Potrebno je istaknuti nekoliko važnih momenata. Ponajprije, Nikolaj Berdjajev je bio, baš kao i Tolstoj, aristokrat iz obitelji koja je nominalno bila pravoslavne vjere, ali je on tu vjeru shvaćao i razumijevao puno fleksibilnije nego je to bilo uobičajeno u njegovo vrijeme. »On je«, kako ističe Coatesova, »ostao na rubovima lojalnosti svojoj vjeroispovijesti, kojoj nikada nije dopustio da naštetiti njegovoj najvećoj vrijednosti: osobnoj slobodi«, te nastavlja: »Poput Šestova, filozofski je bio najbliži egzistencijalistima, iako je tvrdio da je otišao iznad njih u odbacivanju ontologije u korist slobode kao početne točke filozofije.«⁷⁷

Tolstoj je također bio kršten i kao dijete odgajan u roditeljskoj pravoslavnoj vjeri. Kasnije će ga intelektualno sazrijevanje odvesti daleko od »marginalne lojalnosti« pravoslavlju, jer se toliko udaljio od onoga što čini temelj kršćanske vjere — jedinstva Isusa (istinskog čovjeka) i Krista (istinskog Boga) — da se, strogo uzevši, Tolstoja uopće ne može smatrati kršćaninom. Za Berdjajeva je, i to će on na više mjesta ponoviti, Tolstoj tako bliži onome što nazivamo židovskom vjerom, nego kršćanstvu, jer konačno ispunjenje obećanja danih u Starome zavjetu ono ima u Bogu koji je postao čovjekom. Upravo u tom i takvom utjelovljenom Bogu — osobi Isusa Krista — koji doduše nije došao dokinuti Stari zavjet, već ga kvalitativno dopuniti i na koncu radikalno ispuniti, Hans Urs von Balthasar vidi »središnju točku kršćanskog svjedočanstva« koja doista snažno razlikuje kršćanstvo od svih ostalih religija. Iz tih će razloga Berdjajev reći da Lav Tolstoj nikada nije potpuno ušao u »Mysterium fidei«, u ispunjenje obećanja danih u Starome zavjetu koje nalazimo u Novom zavjetu, ostavši tako ustvari u »predkršćanskom« vremenu.⁷⁸

Za Tolstoja su spasenjske Isusove zapovijedi, i to one koje čovjeka ispunjavaju samopouzdanjem, odnosno snagom i vjerom. Sâm Isus Krist koji je za sebe rekao »Ja sam put, istina i život« (Iv 14, 6) Tolstoj uopće nije potreban, jer on ne samo da ne osjeća potrebu za Kristom Spasiteljem, već smatra nemoralnim uopće svako obraćanje Spasitelju, svaku pomoć od strane Krista u ispunjavanju Očeve volje. Za njega ne postoji Sin, postoji samo Otac i njegove zapovijedi pružene u Starome zavjetu. Te starozavjetne zapovijedi novozavjetni Isus samo reinterpreтира, ostajući »samo« čovjek, ali u punom i savršenom smislu.

77 Coates, Ruth, »Religious writing in Post-Petrine Russia«, u: Neil Cornwell (ur.), *The Routledge Companion to Russian Literature*, 61.

78 U ovome je Tolstoj sličan s Kierkegaardu, koji je vidio cjelokupno kršćanstvo kakvo ono danas jest »kao jednu nečuvenu obmanu u kojoj se Bog drži ludom. To kršćanstvo nema ništa s kršćanstvom Novoga zavjeta« (usp. Jaspers, Karl, *Um i egzistencija: Pet predavanja održanih od 25. do 29. marta 1935. godine*, Plato, Beograd, 2000, 14).

Kakav je uopće razvojni put Tolstojeve vjere? Ova tema bi zahtijevala zaseban rad, no ukratko ćemo izložiti ono najupečatljivije na putu razvoja te osobite vjere. U svojim »Ispovijestima« Tolstoj opisuje ukupno pet prijelomnih trenutaka u svome životu u kojima se lomila njegova pravoslavna vjera u kojoj je kršten i odgajan i kojoj su ga učili u djetinjstvu, tijekom dječastva i u mladosti. Iako je tzv. »prvi lom« (1838. godine) stigao vrlo rano, Tolstoj kaže da je nakon »drugog loma« (1844) prestao ići u crkvu. Ono što je izvršilo presudan utjecaj na Tolstojeve stavove o Crkvi i vjeri očito se dogodilo tijekom njegova fakultetskog obrazovanja, jer sâm priznaje: »Ali kad sam kao osamnaestogodišnjak izašao s druge godine studija na Sveučilištu, već nisam vjerovao u ništa od svega onoga čemu su me učili.«⁷⁹ Bio je to »treći lom« (1846. godine), nakon kojega je kršćanstvo stavljeno po strani kao nešto neodređeno i nedovoljno za njegov avanturistički duh. Od sada je »utjehu« i smisao tražio u književnosti, a prijašnja kršćanska vjera prelazi u svojevrstu »književnu vjeru«, bez obzira na priznanje da je počeo pisati »iz taštine, koristoljublja i oholosti«. Period »književne vjere« započeo je druženjima s književnim krugovima Petrograda 1854. godine, a ta se vjera sastojala u tome »da život teče uopće razvijajući se, i da u tom razvoju imamo glavni udio mi, misleći ljudi, a od mislećih ljudi glavni utjecaj imamo mi — umjetnici, pjesnici. Naš poziv je da učimo ljude.«⁸⁰

Tu do izražaja dolazi ona gogoljevska didaktična usmjerenost književnosti, koja za glavni cilj ima odgoj za život. U ruskoj književnosti nema »larpurlartizma« jer se ona ne smije zatvarati u samu sebe i ne donositi nikakvog ploda. I sami se književnici putem književnosti otvaraju prema drugima, te njihova egzistencija tako postaje »biti–za–druge«. U toj je »vjeri«, prema vlastitu priznanju, živio sve do ženidbe 1862. godine, kada glavna preokupacija postaje briga za obitelj i njezino blagostanje. Problem je nastao onda kada je Tolstoj do tog blagostanja želio doći upravo preko »književne vjere«, iako je već iskusio svu »sablazan pisanja, sablazan ogromnih novčanih nagrada i aplauza za ništavan rad«. ⁸¹ Time je učinio kardinalnu grešku jer je ono »biti–za–druge« dodatno banalizirao. Od 1862, kada se oženio, pa sve do 1877. godine Tolstoj je uživao u obiteljskome životu, književnim i velikim materijalnim uspjesima.

Tolstoj trideset i četiri godine svoga života (od 1845. do 1879) opisuje kao vrijeme u kojem je živio kao *nihilist*, odnosno kao »čovjek koji nije vjerovao u ništa«. ⁸² Jer kako drugačije objasniti onaj radikalni skok iz »biti–za–druge« u sebičnost i usmjerenost na sebe!? No od 1879. godine »počeli su dolaziti trenuci nedoumice, zastanka života«, kao da odjednom nije znao kako živjeti, što činiti: »Ti zastanci života uvijek su se izražavali jednim jedinim pitanjem: Zašto? A što poslije?«⁸³

79 Tolstoj, Lav N., *Traganje za Bogom*, Lento, Beograd, 2003, 13.

80 Ibid., 19.

81 Ibid., 22.

82 Usp. Tolstoj, Leo, *My Religion*, IX.

83 Tolstoj, Lav N., *Traganje za Bogom*, 23.

Ovdje počinje Tolstojeva životna borba iz koje će izaći »posljednji Tolstoj«, čovjek koji je u potrazi za odgovorima na »prokleta pitanja« prevalio vrlo dugačak put — od eksperimentalnih, preko spekulativnih znanosti, do religioznosti i mistike. Za njega su eksperimentalne znanosti pružale pozitivna znanja te pokazivale veličinu ljudskog uma samo onda kada u svoja istraživanja nisu uvodile tzv. »causa finalis«, dok su mu spekulativne znanosti pokazivale veličinu ljudskog uma samo onda kada su sasvim odstranjivale pitanja o posljedicama uzročnih pojava i kada su čovjeka promatrale samo u odnosu na konačni uzrok. Važno mjesto među spekulativnim znanostima zauzima metafizika, odnosno spekulativna filozofija, kako je Tolstoj oslovljava. Metafizika jasno postavlja pitanja: Što sam ja? Što je sav svijet? I zašto sam ja? Zašto postoji ovaj svijet? »I od kada postoji«, kaže Tolstoj, »ona uvijek odgovara jedno te isto«: »Da li filozof suštinu života koja se nalazi u meni i u svemu postojećem naziva idejama, supstancijom, duhom ili voljom, filozof govori jedno te isto: da ta suština postoji i da ja jesam ta suština; ali zbog čega je ona, on ne zna i ne odgovara ako je precizan mislilac.«⁸⁴

Filozofija stoga ne samo da ne odgovara na ta pitanja već se i sama jedino to i pita. Sav je »posao« filozofije »da jasno postavi to pitanje«. Ako se čvrsto drži svoga zadatka, odgovor filozofije na pitanje »Što sam ja?« bit će — »sve i ništa«, dok će odgovor na pitanje »Zašto postojimo ja i ovaj svijet?« biti — »ne znam«! Zaključak je jednostavan — odgovora nema, a umjesto njega u filozofiji se dobiva isto to pitanje, samo u složenijoj formi. Prema tome, ljudska mudrost Lavu Tolstoju očito nije pružila odgovor na njegova pitanja, već je dapače to »lutanje po znanostima« pojačalo njegov očaj.

Nakon neuspjeha u znanostima, Tolstoj je odgovor počeo tražiti u životu, nadajući se da će ga naći u ljudima koji su ga okruživali. Najprije ga je potražio među ljudima klase, i tamo je našao četiri odgovora, ili tzv. »četiri izlaza«:

1. »prvi izlaz je u neznanju«, a sastoji se u tome da se ne sazna, ne shvati da je život zlo i besmislica (najskloniji ovom izlazu su žene i vrlo mladi ljudi);
2. »drugi izlaz je u epikurejstvu«, a sastoji se u tome da se, spoznavši beznadež života, koriste ona dobra koja postoje sve dok se to može (većina ljudi sklona je ovom izlazu);
3. »treći izlaz je u snazi i energiji«, a sastoji se u tome da se uništi život onoga trenutka kada se shvati da je on jedna velika besmislica (tom izlazu pristupaju samo oni najhrabriji koji se odlučuju na samoubojstvo);
4. »četvrti izlaz je u slabosti«, a sastoji se u tome da se, spoznavši zlo i besmislenost života, nastavi »odugovlačiti život, znajući unaprijed da iz toga ništa neće izaći.«⁸⁵

Tolstoj malo kasnije ističe da su on i njegov razum »priznali« da je život nerazuman. Ali kako su stigli do tog zaključka? Tolstoj odgovara: »Ako nema višeg razuma (a njega nema i ništa ga ne može dokazati), onda je razum tvorac moga

84 Ibid., 40.

85 Usp. sve ovo u: Ibid., 52–55.

života. Kad ne bi bilo razuma, ne bi bilo ni mog života. Kako to da taj razum poriče život, a sam je tvorac života? Ili, s druge strane: kad ne bi bilo života, ne bi bilo ni mog razuma — znači razum je sin života. Život je sve. Razum je plod života, a taj razum poriče sam život. Osjećao sam da to nešto nije u redu.«⁸⁶

Ako je on spoznao da je život »besmisleno zlo«, nesumnjivo su to spoznali i drugi. Zašto, unatoč toj spoznaji, on još uvijek živi? Zašto toliki još žive? Zar su samo Tolstoj i Schopenhauer toliko pametni da su jedini spoznali besmislenost života? Odgovor je bio u — neznanju! On naime kaže kako ljudi proglašavaju glupim stvari o kojima ništa ne znaju. Ili jednostavnije rečeno — neznanje je majka gluposti. Tolstoj nije znao, iako je vjerovao u svoju racionalnu besprijekornost. No ta racionalna besprijekornost nije dovoljna! Ona ne može biti jamac smisla. Uz razum Tolstoj postavlja još nešto vrlo bitno — »svijest o životu«. »Ta sila me je natjerala«, kaže Tolstoj, da »obratim pažnju na to da ja i stotine ljudi sličnih meni nismo čitavo čovječanstvo, da ja još ne poznajem život čitavog čovječanstva.«⁸⁷

Jednostavno rečeno Tolstoj je došao (konačno) do zaključka kako njegov svijet ne iscrpljuje svijet uopće. Postavlja se pitanje: »Kakav li su smisao pridavale i pridaju svom životu one milijarde ljudi koje su živjele i žive na svijetu?« I tu Tolstoj čini ključan potez, okrećući se običnom ruskom čovjeku, odnosno prema »radnom« ili bolje rečeno »trpnom« narodu, jer je spoznao kako smisao života ne treba tražiti u onih koji su ga već izgubili (među plemstvom), već milijardi onih koji su odživjeli svoj vijek i živih ljudi koji stvaraju život i nose na sebi i svoj i naš (plemički) život. U tom »pogledu na običan narod« njemu se otkrilo kako »čitavo čovječanstvo« ima neku spoznaju o smislu života, no ona očito nema veze s nekom »racionalnom spoznajom«, već iracionalnom. Ta iracionalna spoznaja je *vjera*, i to ista ona koju on nije mogao prihvatiti. Došao je do zaključka kako razum isključuje vjeru i obrnuto. Međutim, je li doista tako? Tolstoj priznaje jednu veliku pogrešku u vlastitu traganju za Bogom i vjerom. On kaže kako se njegova greška sastojala u tome što je pitanje (o smislu života) bilo vanvremensko, dok je odgovor tražio u vremenskom (životu).

Odgovor je ležao u narodu, i to onom najobičnijem, najjednostavnijem, koji je bio daleko od svakog filozofiranja, od svakoga racionalnog puta dokazivanja Boga i vjere. Taj je narod odgovor na pitanje o smislu svoga života našao u vjeri, u povjerenju u Boga. Tolstoj usvaja »odgovor« naroda koji je glasio da je Bog život i kako je spoznati Boga ustvari život. I slijedio je svjesni »povratak staroj vjeri«. No s jednom bitnom razlikom. Postojale su naime stvari koje su ga od te »stare vjere« odbijale i koje su mu izgledale neobjašnjive. Zanimljivo je da je riječ mahom o tzv. »istinama vjere« za koje se traži više poslušnosti nego razumskog propitkivanja. On ne razumije »svete tajne« (misleći pri tome poglavito na transsupstancijaciju), euharistiju, pričest, nezabludivost Crkve i dr. Iako priznaje da se svom dušom želio sjediniti s narodom i njegovom vjerom, on to jednostavno nije mogao učiniti. Za-

86 Ibid., 56.

87 Ibid., 60.

što? Osjećao je da bi lagao samoga sebe, da bi tako ismijao ono što mu je predstavljalo svetinju (razum).

Središnju stvarnost kršćanstva, onoga istog kršćanstva kojemu se po vlastitu priznanju vratio — uskrsnuće — Tolstoj nije mogao shvatiti. Tako će Gorki istaknuti da je Tolstojev odnos prema Bogu obilježen žestokim otporom koji je plod njegova strasnog ponosa kao čovjeka, ali i osjećaja poniženja kada svoju volju mora podvrgavati »nekom streptokoku«. ⁸⁸ I odatle kreće sva kritika Tolstojeva kršćanstva koju iznosi Berdjajev. Naime bez uskrsnuća, kako je istaknuo prvoj Crkvi apostol Pavao, uzaludna je vjera kršćanska, jer je upravo uskrsnuće temelj kršćanstva.

Iz tog je razloga Tolstoj tvrdio da je kršćanstvo »luda i praznovjerna vjera«, jer je ono proglasilo čovjeka nemoćnim da sâm svojim razumom postane i ostane sretan u zajedništvu s Bogom, već je prinuđen od nečeg, točnije rečeno Nekog van njega samoga, očekivati spas. ⁸⁹ Tolstoj je duboko cijenio čovjekovu autonomiju kojom on sam brine oko vlastita spasenja, prikazujući Isusov put kao put čovjeka koji je savršeno ispunio obje zapovijedi ljubavi. Isusov nauk Tolstoj vidi kao »nauk o sinu čovječjem« koji je identičan sa svim ljudima, odnosno riječ je o nauku o ispunjenju čovjekove čežnje za blaženstvom i nauku o razumu, koji je prisutan u svim ljudima, i koji čovjeka u toj težnji prosvjetljava i vodi k Bogu. »Razum slijediti, da postigneš blaženstvo, to su učili svi pravi učitelji ljudi«, pa i Isus, kaže Tolstoj. ⁹⁰

Dakle ono što je temelj kršćanstva, a to je objava Boga utjelovljenjem, ili teološki rečeno sinkatabazism Sina i Njegovo vazmeno otajstvo muke, smrti i uskrsnuća, jest nešto o čemu Tolstoj ne govori, nešto u što on osobno ne vjeruje! Smatrao je da je Isus upravo moralno savršen čovjek kojeg treba slijediti na putu do Boga. Međutim smatrati Isusa Bogom, on drži najvećom glupošću. Pozivajući se na Isusa, Tolstoj se nikada ne poziva na Boga, već na čovjeka koji je savršeno ljubio, koji je činio dobra djela i hodao svijetom čineći dobro. Za njega je Evanđelje Isusovo učenje, a ne učenje o Kristu. Njegova je religiozna svijest daleko od Krista, jer mu je Krist kao Sin Božji, kao Spasitelj, a osobito kao Otkupitelj nerazumljiv. Tolstoj to ovako formulira: »Ja ne gledam na kršćanstvo niti kao na isključivo božansko otkrivenje, niti kao na povijesnu pojavu; ja gledam na kršćanstvo kao na učenje koje daje smisao životu.« ⁹¹

Iz prethodno rečenoga nameće nam se sljedeći zaključak: Lav Tolstoj se u svojim kršćanskim učenjima zadržao gotovo isključivo na Starome zavjetu, koji Berdjajev naziva »hipostazom Oca«. Tolstojeva je religija stoga starozavjetna, pred-

88 Gorki, Maksim, *Uspomene na Lava Nikolajeviča Tolstoga*, 7.

89 Lahner, Juraj, *Tolstojev barut, Tolstojev top: Autorima »Prokletstva«*; gg. A. Milčinić i prof. dr. M. Ogrizoviću, Hrvatsko katoličko tiskovno društvo, Zagreb, 1908, 20.

90 Ibid.

91 Tolstoj, Lav, *Jevanđelje*, Metaphysica, Beograd, 2004, 17. Upućujemo i na to da postoji djelo Aleksija Remizova pod naslovom »Božansko kod Tolstoja« u izdanju Ruskog arhiva, lista ruskih emigranata (usp. Livadić, Branimir, »Ruski arhiv«, u: *Hrvatska revija*, IV(1931)7, 413).

kršćanska religija, koja prethodi kršćanstvu i objavi Sina Božjega. Možemo reći da je Lav Tolstoj, uvjetno rečeno, »prihvaćao« Isusa (istinskog čovjeka), u isto vrijeme »odbijajući« Krista (istinskog Boga). Za Tolstoja tako ne postoji Krist, već samo Isusovo *učenje*, njegove zapovijedi.

Zato je Berdjajev mogao izjaviti kako je Tolstojeva zlouporaba kršćanstva bila čudovišnih razmjera, jer je s jedne strane »propovijedao« kršćanske ideale, koji su u svojoj intimi neodvojivi od osobe Isusa Krista, dok je s druge negirao samoga Krista u korist Isusa. Dakle slaže se u tome da je Isus čovjek koji je istinski ljubio druge i Boga, ali odbija Krista Boga i Otkupitelja. Tako Tolstoj u svome odgovoru na odluku Sinoda Pravoslavne crkve, koji ga je ekskomunicirao iz zajednice vjernika, izjavljuje ove, za ortodoksne kršćane nepojmljive riječi: »Vjerujem da je Božja volja jasnije i razumljivije od ičega izražena u učenju Krista čovjeka — i smatram da je najveće huljenje shvaćati ga kao Boga i moliti mu se kao Bogu.«⁹²

Berdjajev zaključuje kako je, bez obzira na to što se uvijek pozivao na Evanđelje, u Tolstojevu učenju bilo malo toga kršćanskoga,⁹³ što je i razumljivo ukoliko kršćanstvo počiva na Isusu Kristu. Jednostavno rečeno, za Tolstoja je Evanđelje bilo zbirka priča o čovjeku koji je postigao savršenstvo na ovome svijetu, nagovijestivši da je to i čovjeku moguće. Berdjajev čak ide i dalje, pa Tolstojevo kršćanstvo naziva »bezličnim« i »apstraktnim«.

U čemu je onda bila ta Tolstojeva vjera, to njegovo »osebujno kršćanstvo«? Tolstojev *credo* glasi ovako: »Vjerujem u Boga, kojega shvaćam kao duha, kao ljubav, kao početak svega. Vjerujem da je on u meni i ja u njemu... Vjerujem da je istinsko blago čovjeka u izvršavanju Božje volje, njegova je pak volja da ljudi vole jedan drugog i da stoga postupaju jedan s drugim tako kako bi željeli da s njima postupaju, kao što je i rečeno u Evanđelju — da su u tome zakon i proroci.«⁹⁴

Kakva je to vjera? U najmanju ruku zbunjujuća i nejasna. Je li tu riječ o kršćanskoj vjeri? Ako se analizira dio po dio ove izjave, uočiti ćemo kako tu ima dovoljno elemenata da bi se Tolstoja proglasilo »dalekim od Krista«, odnosno Onoga tko čini sržni dio kršćanstva.

Možda je Tolstojeva eshatologija najbolji dokaz za Berdjajevljevu tvrdnju kako je Tolstoj puno bliži budizmu nego kršćanstvu. Da bi nam to bilo jasnije, treba istaknuti riječi što ih je izrekao sâm Tolstoj, koje nam otkrivaju svojevrstu vjeru u više života, odnosno u neku vrstu reinkarnacije: »... odjednom je postalo tako ja-

92 Tolstoj, Lav Nikolajevič, »Odgovor na odluku Sinoda od 20–22. februara i na pisma koja sam dobio povodom tog slučaja«, u: *Sabrana dela Lava Nikolajeviča Tolstoja*, Sv. 16, Prosveta — Rad, Beograd, 1969, 550.

93 Tako i Steiner rezimira: »U tolstojevskom kršćanstvu, a posebno u Tolstojevoj predstavi o Bogu, postoje poganski elementi... Mislim da ćemo shvatiti da Tolstojevo poganstvo i Tolstojevo kršćanstvo nisu dijametralno suprotni, već su uzastopni i međusobno povezani činovi u drami jedinstvene inteligencije« (Stejner, Đord, *Tolstoj ili Dostojevski: ogled po suprotnosti*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1989, 216). I Mereškovski tvrdi da Tolstoj ima dušu »rođenog poganina«, a Berdjajev dodaje da je Tolstoj čitavoga svog života tražio Boga kao što ga traži poganin.

94 Tolstoj, Lav Nikolajevič, »Odgovor na odluku Sinoda od 20–22. februara i na pisma koja sam dobio povodom tog slučaja«, 550.

sno da je čitav svijet, sa mojim životom u njemu, samo jedna od bezbrojnih mogućnosti drugih svjetova i drugih života, za mene samo jedan od bezbrojnih stadija kroz koji mi se čini da prolazim u vremenu.«⁹⁵

On izrijeком kaže kako ne vjeruje u eshatologiju utemeljenu na drugom Kristovu dolasku, u pakao s vječnim mukama i đavlom, kao ni u raj »kao stalno blaženstvo«, već on »vječni život i naknadu ovdje i svugdje, sada i uvijek« priznaje do te mjere da se često puta mora svladavati kako ne bi okončao vlastiti život, te tako postigao »rođenje u novom životu«. ⁹⁶ Ono što je važno u Tolstojevoj eshatologiji je spoznaja. Naime za njega je spasenje stvar spoznaje, odakle i proizlazi njegovo neshvaćanje tajne otkupljenja, koja je, prema njemu, nemoralna do te mjere da u njemu živo plamti »okamenjena ravnodušnost prema osobi Krista Otkupitelja«. ⁹⁷

U kontekstu rečenoga možemo razumjeti Berdjajeva koji je zapisao sljedeće: »Lava Tolstoja ne možemo nazvati humanistom u zapadnom smislu riječi. Njegova religiozna filozofija je, po nekim svojim obilježjima, bliža budizmu nego kršćanstvu.«⁹⁸

Najupadljivija je stoga Tolstojeva antinomija, kojih je ovaj književnik bio prepun, činjenica da je on »propovjednik kršćanstva, isključivo zaokupljen Evanđeljem i Kristovim učenjem, bio (...) do te mjere tuđ Kristovoj religiji kao malo tko nakon pojave Krista, (...) lišen svakog osjećaja Kristove osobe«. ⁹⁹

Upravo u ovoj najupadljivijoj antinomiji Berdjajev iščitava Tolstojevu genijalnost, »tajnu njegove sudbine koja ne može biti do kraja odgonetnuta«. Jer kako drugačije objasniti činjenicu, koju tako iskreno analizira i Lav Šestov, da je upravo Tolstoj odigrao najveću ulogu u religioznom preporodu pravoslavne Rusije, vrativši suvremene ljude religiji i religioznom smislu života!? »On je«, reći će Berdjajev, »samim sobom označio krizu povijesnog kršćanstva, on — slabi, nemoći religiozni mislilac, on — racionalist«. ¹⁰⁰

Što je onda s Crkvom? To bi bila zahvalna tema i za radove većeg obujma nego je ovaj, no potrebno je ukratko naglasiti nekoliko bitnih momenata. Tako prilikom pričesti, kad mu je svećenik »naredio« da ponovi kako vjeruje da je ono što će uzeti *istinsko tijelo i krv Kristova*, Tolstoj priznaje da je njegova vjera krenula jednim drugim putem: »To ne samo da je bio pogrešan ton, bio je to strog zahtjev nekoga koji, očevitno, nikada nije ni znao što je to vjera... To je bio osjećaj samoponiženja i smjernosti. U želji da povjerujem, smjerno sam progutao tu krv i tijelo bez huljenja, ali *udarac mi je bio nanesen*«. ¹⁰¹

95 Tolstoj, Lav, *Moj život*, 170.

96 Usp. Tolstoj, Lav Nikolajevič, »Odgovor na odluku Sinoda od 20–22. februara i na pisma koja sam dobio povodom tog slučaja«, 546.

97 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevica*, 34.

98 Berdjajev, Nikolaj, *Ruska ideja*, 91. Slično Berdjajev tvrdi i malo kasnije (Ibid., 175), te u jednom drugom djelu (Berdajev, Nikolaj, *Carstvo duha i carstvo čezara; Egzistencijalna dijalektika božanskog i ljudskog*, Brimo, Beograd, 2002, 235).

99 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevica*, 41.

100 Ibid.

101 Tolstoj, Lav N., *Traganje za Bogom*, 97.

Tko je Tolstoju zadao te udarce? Odgovor nudi on sâm. Bila je to Pravoslavna crkva. U prvom redu za njega je bio problematičan odnos Crkve prema drugim kršćanskim vjeroispovijestima, za koje je službena Crkva držala da su u krivu, da su heretici koji su »odlutali od istine«. Tolstoj nije mogao prihvatiti činjenicu da je istina povlastica samo jedne strane, jednoga čovjeka. Ono što je dodatno srušilo autoritet Crkve u Tolstojevim očima bili su njezini stavovi o ratu i smrtnoj kazni, u pozadini čega je stajala povezanost crkve s državom. Crkva je naime podupirala i opravdavala puno toga što je Isus izrijekom zabranio. Sve je to utjecalo na njegovo priznanje: u učenju vjere kojoj je pripadao *nije sva istina!* Čak ide i dalje, radikalnije, pa će tako reći: »Ali odakle laž, a odakle istina? I laž i istina prenijete su preko onoga što nazivamo crkvom. I laž i istina sadrže se u predaji, u takozvanom svetom predanju i spisima.«¹⁰²

On se doista odrekao Crkve, što ne znači da se odrekao i Boga, kojemu je želio služiti upravo svojim razotkrivanjem lažnoga nauka Crkve. Uvjerio se da je učenje Crkve na teorijskoj razini »lukava i štetna laž«, dok je na praktičnoj razini ono »skup najgrubljeg praznovjerja i vradžbina koje potpuno prikrivaju sav smisao kršćanskog učenja.«¹⁰³ Tolstoj je s neviđenom snagom i radikalizmom ustao protiv licemjerja »kvazikršćanskog društva, kvazikršćanske države«, ali možda njegova ponajveća zasluga leži u činjenici da je upravo on »genijalno razobličio čudovišnu laž i mrtvilo formalnog, službenog kršćanstva, on je postavio ogledalo ispred prijetvornog i umrtvljenog kršćanskog društva i primorao ljude osjetljive savjesti da se zabezeknu.«¹⁰⁴

Ovime dolazimo do jedne druge velike teme koju Berdjajev na koncu svoga eseja »Stari i Novi zavjet u religioznoj svijesti Lava Tolstoja« tek načinja, a to je Tolstojev »religiozni anarhizam«. Upravo taj Tolstojev anarhistički bunt, tu njegovu pobunu protiv laži civilizacije, društva, pa i same Crkve, koju je na svoj način najavio i jedan Kierkegaard svojom pobunom iz 1854, Berdjajev označava »kriзом povijesnog kršćanstva«, ali i »prijelomom u životu Crkve« koja ga je isključila. Tolstojev bunt protiv Crkve imao je svoje etape, jer je krenuo preko pobune protiv cara i carski shvaćenog kršćanstva, koje je u mnogome doprinijelo razvoju njegova kasnijeg »religioznog anarhizma.«¹⁰⁵ On je ustvari ustao protiv koncepta države uopće, ali i institucionalizirane religije napose. Takva se religija postavljala kao ideologija, a ne kao »bratstvo ljudi ujedinjenih u ljubavi«, što bi u konačnici dovelo do neopiranja nasilju nasiljem i uspostave Kraljevstva Božjega na zemlji, čime je ona služila više ovozemnim interesima nego metafizičkim.¹⁰⁶ Međutim nije u Tol-

102 Ibid., 105.

103 Tolstoj, Lav Nikolajevič, »Odgovor na odluku Sinoda od 20–22. februara i na pisma koja sam dobio povodom tog slučaja«, 545.

104 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevnica*, 56.

105 O tome se posebno govori u: Mereškovski, Dimitrije, *Religija i revolucija*, Logos, Beograd, 1997, 36–39.

106 Usp. Coates, Ruth, »Religious writing in Post–Petrine Russia«, u: Cornwell, Neil (ur.), *The Routledge Companion to Russian Literature*, 56.

stoja sve rušilačko i negativno, kako to ističe Mereškovski. Njegov bunt nagovještava, prema Berdjajevu, »buduću kršćansku renesansu«, što na kraju dodatno pojačava i našu nejasnoću: »Kako je kršćanskom preporodu mogao poslužiti čovjek tuđ kršćanstvu!?!« Konačna Tolstojeva sudbina ostaje na kraju poznata samo Bogu. Možda su najbliže odgovoru riječi iz Svetoga pisma koje kažu da »svjetlost sja u tami«... Završimo s Berdjajevim: »Pred smrt Lav Tolstoj je postao skitnica, otrgnuo se od zemlje za koju je bio prikovan. Pred kraj života veliki starac se vratio mistici, mističke note bruje jače i zaglušuju njegov racionalizam. Pripremao se za posljednji preokret.«¹⁰⁷

Zaključak

Trajan je prijedor oko toga može li se Lava N. Tolstoja smjestiti u svijet filozofâ ili mu je zajamčeno mjesto samo u svijetu velikana pisane riječi. Svojevrsan nam odgovor nudi osobiti filozof, kojega nitko ne uvrštava među književnike, filozof koji je uvelike obilježio rusku filozofiju, taj sasvim osebujni i nedokučivi prostor »ruske ideje« — Nikolaj A. Berdjajev. Wellek i Waren u svojoj studiji o književnoj teoriji ističu da su u Rusiji Dostojevski i Tolstoj »često razmatrani *jedino kao filozofi* i vjerski mislioci«, što otkriva jednu važnu činjenicu — književnost je tijesno povezana s idejama.

U ovom smo radu željeli prikazati kako je i u kolikoj mjeri Lav Tolstoj izvršio utjecaj na Nikolaja Berdjajeva, svakako ne pretendirajući da pružimo zaokruženu sliku ovog odnosa. U prvome redu treba razlikovati dvostruku liniju Tolstojeva utjecaja na samoga Berdjajeva, kao što treba uvažiti i različita polazna stajališta pojedinih kritičara kada su u pitanju određeni Tolstojevi stavovi.

Te je stavove pak nemoguće razumjeti ukoliko u Tolstojevu životu jasno ne uočimo veliku moralnu krizu krajem sedamdesetih godina XIX. Stoljeća, iz koje proizlaze njegova »prokleta pitanja«. Upravo se tu njegov život dijeli na razdoblje »prvog« i »posljednjeg Tolstoja«. Ovisno govorimo li o »prvom« ili »posljednjem«, bit će nam jasni ne samo njegovi vlastiti već i stavovi samoga Berdjajeva o Tolstoju. Dok za Berdjajeva Tolstoj nesumnjivo predstavlja vrhunce svjetske književnosti, »posljednji Tolstoj«, u čijem se središtu nalaze duboki filozofski problemi o životu i smrti, neće predstavljati osobiti intelektualni izazov. Ipak će Tolstojevo kršćanstvo zauzeti središnji dio Berdjajevljeve kritike jasnopoljanskog grofa–mužika.

U tome nam se otkriva sva izazovnost ovakvih tema koje nas tjeraju da u pitanjima idemo dalje. To je ono što od nas zahtijeva i Berdjajev. U plejadi mnogih koji su se doticali »velikog pisca ruske zemlje« smatramo kako je ovaj »filozof slobode« dao dragocjene analize koje nam pružaju izazovniji i, slobodno to možemo reći, mukotrpniji put u razumijevanju Tolstoja.

107 Berdjajev, Nikolaj, *Tragedija i svakodnevnica*, 57.

NIKOLAI BERDYAEV ON LEO N. TOLSTOY

Josip Berdica

Summary

In this essay we wished to point out the various ways and means in which the »great Russian writer« Leo Nikolayevich Tolstoy (1828 — 1910) influenced perhaps the most prominent Russian philosopher Nikolai A. Berdyaev (1874 — 1948). The essay does not give a complete picture of this singular relationship between two great Russian thinkers, but rather invites us, as philosophy always does, to pursue our research by probing both further and deeper into the matter. Since Berdyaev is perhaps one of the very few to approach the person and work of this great Russian writer systematically, endeavouring always to portray him objectively, Berdyaev's conclusions to which he came in the course of studying Tolstoy's works are a worthwhile achievement. Berdyaev's views on many great thinkers are definitive and refined, and so too of those whom he regarded as being the creators of Russian philosophy-writers.